नं: ११६-घ

सिध्दान्तकौमुदी व्याख्या

वृहच्छब्देन्दु शेखर:

अपूर्ण पत्राणि ३६

नं॰: ११६ – घ

सिद्धान्त कौमुदी व्याख्या

बृहच्छब्देन्दुशेखर: (अपूर्ण)

पत्राणि ३–६

पि। एतेन ष्टुरणागुणे इति निषेधास्समासो दुर्लभः इत्यपास्तं। गुणेन निषेधस्यानित्यत्वाच्च संख्या
या अगुणत्वाच्च। कुह्मस्य संबंधि कुसुमं संबधितत्वं तदेकत्वं हृष्णोकत्व मित्येवं विग्रहेण सा
धुत्वे निषेधस्याप्राप्तेश्च। एत्येधत्यूठ्सु। ऊठ उपधाते इत्यस्याभावादावेकीयमतेन पष्ठैमा म
नस्य दीर्घादेस्तु न ग्रहणं॥ तथा मस्यूठि षु इत्येव स्पष्टप्रतिपत्त्यै वदेत्॥ आदेशस्य प्रसिद्ध
त्वाच्च। अष्टाध्यायीपठितत्वेन प्रत्यासन्नत्वाच्च। आ अवतीति ओः जनस्य ओर्जनैः जनोभ्या
मित्यादौ राजादित्वसंभवे येचीति नोठो विरोधः॥ विश्वौरुः प्रष्ठौरुः इति विभाषा पूर्वाह्ले
ति सत्रे भाष्यप्रयोगात्। तदाहा राजा घोरिति। इलीका वादौ प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिके ग्रहणरास
ग्रहणं बहुमुपलक्षणमिति तिना स्पर्यं। एति रजेऽऐव प्रसिद्धत्वात्। तेन वी गतीत्यत्र प्रश्लिष्टस्य न वृ
द्धिर्तीरित्याहुः॥ ङ्पे यतेइति। यद्यपि परत्वाद्वृद्धिर्नैधतेरेव ग्रहणेन संपूर्णस्यैकादेशः प्राप्नोति।

झरो झरि सवर्णे। हलोयमामित्यतो हल इति लोप इति चानुवर्तते। झयो ह इत्यतो वावसाने।
इत्यतो वा विकल्पोऽनुवर्तते। हयवरट् इत्यत्र भाष्ये स्पष्टमिदं। हलोयमामित्यस्य स्पष्टमिदं। हलो
यमामित्यस्य वैकल्पिकत्वेन तद्विषयेऽप्यनुभव इत्यादौ चरितार्थमचो रहेति द्वित्वमिति
अस्य नित्यत्वे शरोचीति तन्निषेधो व्यर्थ इति भस्यानित्यत्वे सज्ञापक इत्यर्थः। तस्त्रस्ठ
मस्य ज्ञापकत्वखंडनपरं द्वित्वं लोपापवादः स्यादिति भाष्यं तु भयोर्यैर्लोपयोर्वैकल्पिक
त्वे इदं ज्ञापकमित्यर्थखंडनं परमिति तद्विरोध इत्याहुः। झयोऽस्यीति तु न सूत्रितं। निंस्व
त्रिंमे इत्यादावव्याप्तेः। वृद्धिरेचि। नन्वस्य गुणापवादकत्वादेक इत्यधिकाराएदं नरतमप
रिभाषया च सिद्धेव द्विग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न वृद्धिरिति योगविभागार्थत्वात् तेनाक्ता
हूहिन्यामित्यादिना पूर्वमित्याहुः। ऋस्मेकेति। हृस्मेति संबुध्यंतं एपयक्यदम्। एवमन्ये

तथाप्यादेः परस्येत्यादेर्वैयर्थ्यः॥ नन्वेआद्योरितिवैयर्थ्यं ऽपेतः प्रेरिध्रदिस्यत्रतुनिर्दिश्यप
माणयेववारणात्‌। तथाहि। अवर्णादेत्ये ध्रसोः पूर्वस्यपरस्यचनिर्दिश्यमानयोरत्याद्यो
र्वृद्धिरितिसूत्रार्थः। तत्रनिर्दिश्यमानएकारएवनविकारइतितत्रनदोषः। अतएवपचेयुरि
त्यादौपचइत्युरितिस्थितेडस्यपदांतादितिन। अन्यथापररागमादितिन्यायेनेयुसडु
स्त्वेनतद्दुर्वारंस्यात्‌॥ ममतुइकारस्यानिर्दिश्यमानत्वान्नदोषइतिचेन्न। निर्दिश्यमानस्ये
त्यस्ययतःषष्ठ्युच्चारिता तस्यग्रहणमित्यर्थः॥ आदेचोरित्यत्रतुनषष्ठी। पूर्वपरयोरितिष-
ष्ठीतुपूर्वपरशब्दाभ्यांतयोस्तुनग्रहणमिष्टं। तदर्थयोस्तुनउत्तरेणषष्ठ्युच्चारणं इत्यदो
यात्‌। येनविधिरितिसूत्रेभाष्यकैयटयोर्ध्वनितमेतत्‌। पचेमयुरित्यादौतुनदोषः॥
वाक्यार्थबोधवेलायामदेःपरस्येत्येकवाक्यातयोःपूर्ववर्णपराद्योरेकादेशइत्यर्थेऽप

2 स्थितत्वादुकारस्यैव परादित्वेन ग्रहणात् । यदागमा इति न्यायस्तु लक्ष्यसंस्कारवेलोपस्थि-
त इत्यदोष इत्याहुः ॥ अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानं । अत्राप्यक्षादूहिनीशब्दे परे त्वैपर्ये जातेऽक्षौ
त्यस्येत्यनेनाकारस्यादेः परस्येत्यकारस्य च वृद्धिः । तस्मादित्युत्तरस्येत्येतद्बाधितं परत्वप्र-
ष्ठितत्वात्तद्विषय एवादेः परस्येत्यप्रवृत्तिरिति मतां तु रेपदा स्वैरीति निर्देशादक्षशब्दावय-
वाकारादूहिनीशब्दावयवे वि विशेष्यभूतयोः पूर्वपरयोर्वृद्धिरेकादेश इति प्रत्ययलक्षणे
सूत्रस्थभाष्यस्वरसः ॥ अक्षौहिणीति । अक्षाणामूहिनीति विग्रहः । न तु अक्षाणामूहः सो-
स्त्यस्या इति तथा सत्यंतरंगत्वाद्गुणे अक्षोहिणी स्यैव स्यात् । अपवादभूताया अपि वृद्धेरूहि ग्रामर
नीशब्दे न विग्रहे चारितार्थ्यात् । एतेनोपसंजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसंजाते निमित्ते नि-
तमप्युत्सर्गं बाधत इति न्यायेन गुणो न स्यादित्यपास्तं । तस्याचरितार्थविषयकत्वात् । यद

पि पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यत्वादन्तरंगोप्येकादेशो नेति निषेधात्सर्वं गुणप्रवृत्ते रिनो हृद्धिरिति रू
पसिद्धिः स्पष्टैवेति। तदपि न। तद्रूपकीभूतो हि नीशब्दस्य कार्यितार्थेनाप्यर्थनाप्ययं वत्साभावे
नवद्धेरप्राप्तेः। स्वैनेरितुमिति। यदा त्वीरणमीर इति घञन्तेन समस्तशब्दस्य स्वेनाभिप्रायेणेर इति
साधनं कृतेति समासे मत्वर्थीये तौ मत्वर्थीये च्वन्ते रिन्शब्देन वा समासमासक्तदा तदवायवीभूते
स्त्रीशब्दमादायैव सिद्धिरिभावः। भाष्यकृत्तु मत्वर्थीये तिना स्वैरिशब्दं साधयित्वा लिने श्वानभि
धानं स्वीकृत्यैरिसत्तहणं त्याच ख्यो। केचित्तु स्वतंत्रशब्दस्वैरिशब्देन चक्षीलिकणिनेः प्रसंगए
वन फलापेक्षायामपि स्वेच्छया व्यवहरणं स्वातंत्र्यं। फलानपेक्षा प्रवृत्तिश्चेता चक्षील्यमिति
मेरादित्याहुः। स्तुरदार्त इति कार्यकालपक्षे कर्तृतीयासमासापेक्षतया बहिरंगत्वेन वृद्धेरसिद्ध

त्वान्न विसर्गः॥ न च बहिरंगत्वस्यांतरंगसापेक्षत्वेनांतरंगस्य च पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाद
3 स्य बहिरंगत्वाभाव इति वाच्यं। कार्यकालपक्षे बहिरंगपरिभाषोपस्थितिसामर्थ्येन पूर्वत्रा
सिद्धत्वस्य बाधात्। अत एव वाक्कुंठ इत्यादौ न विसर्गः। न चैवमपि किं कार्यकालपक्षमाश्रि
त्य पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य बाधः कार्यः उत यथोद्देशमाश्रित्यांतरंगपरिभाषाया बाध इत्यत्र वि
निगमकाभावात्। अनया पूर्वासिद्धत्वेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य प्रवृत्तिबंधे न परस्परविरो
धे द्वयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तौ विसर्गो दुर्वार इत्यस्य एवं चेदं रवरवसालपोरिति सूत्रे भाष्य इति वा
च्यं लत्वस्यानुरोधे नात्र कार्यकालपक्षस्यैव बहिरंगपरिभाषाया एव चांगीकारात्। हरिश्चि रामः
रित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घासिद्धत्वबोधनेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य सर्वथा बाधाभावाच्च।
स्पष्टं चेदं तन्नैव कैयटे। संयोगांतलोपसूत्रे भाष्ये च व्याख्यातं। न तु नाजानंतर्ये इति निषेधः।

अत्र च षत्वतुकोरिति सूत्रस्थं षत्वग्रहणं ज्ञापकं। अन्यथा कोसिचदित्यादौ परत्वान्नस्तोपे
त्व बहिरंगे कादेशस्यासिद्धत्वेन षत्वाप्रवृत्तौ किं तेन। त्रियादौ स्रुष्टुपि वर्त्ते कार्यकालपक्षा
श्रयेणास्यासिद्धत्वादिति चेन्न। पश्चात्प्रवर्त्तमाने विधावजानंतर्ये तत्प्रवृत्तेः। अत एव प
चावेदमित्यादौ तदप्रवृत्तिः। न च षत्वविधाविण ग्रहणं तज्ज्ञापकं एवेति न तत्राजानंत
र्याजानंतर्ये तत्र ध्येऽचामपूर्वं तर्भाव सत्वे तादोषात्। अत ए [illegible] वाचोग्रानंर्यमि
मितिवदंतः। परास्ताः। धर्मिग्राहकमानादेव चास्याः स्वबोधको तस्यविभक्तिबोधिता
ज्जिष्टानंतर्ये एव प्रवृत्तिः॥ अत एव ग्रामणिकुलमित्यादौ कृत्स्यस्येति तुक् अस्ति
द्व परिभाषया व्यावर्त्तितः। कृन्मेजंत इति सूत्रे भाष्ये॥ एतेन तुग्ग्रहणमपि ज्ञापक
मित्यपास्तं। ग्रेत्येत्यादौ समासोत्तरत्व प्रवृत्त्या पूर्वं पूर्वपदसंधेन समासे जाते तत्र

४

संहितायानित्यत्वात्संज्ञाबुत्पत्तिपर्यंतमप्यसंहितयावस्थानासंभवेन पूर्वमिकारेणे
वहिर्भूतः स्यव्यपेक्षत्तुगपेक्षयाघात्तूपसर्गकार्यत्वेन तस्यांतरंगत्वेन वहिरंगासि
द्धत्वस्य तुकप्रपादत्वाच्चेतिदिक्॥ प्रवत्सतरः अत्रवत्सवत्सरशब्दावपिकेचित्पठंति।
तन्नाख्यानुक्तं॥ उपसर्गादृति धातौ॥ तपरणाद्दकारशब्दाचारकिपिउपकारतीत्यादौ वृ
द्धिवारणायउपकारीत्यादौवृद्धिवारणार्थं तुवाक्षुपीत्येतदर्थं ऋणार्थं चासौत्रऋतिस्तु
नगनहणं ऋतावित्येवसिद्धे धातुग्रहणात् स्मार्त्तचीति वर्णप्रकरणाच्च अंतादिवच्चा
एः पूर्वपरयोरितिलिवर्त्तते। एकाचेस्वपच। अंतादिवद्भावुपस्थितेकादेशास्थानिपरो॥
पूर्वपरशब्दौचतद्घटितसमुदायपरौ। एवंचपूर्वस्यपरस्यचसमुदायस्यांतादिभ्यां रामः ४
वर्णाभ्यांपृथगवस्थिताभ्यांयेव्यवहाराः प्रातिपदिकत्वादिकंसमुवंतत्वप्रत्ययत्वा

इयस्तिहृतेकार्शेशस्यापिभवतिनतुतद्वर्णमात्रहृतयोऽन्त्यह्रस्वत्वादयस्तत्पर्यः तस्फुलि
तमाह॥ योयमित्यादि। एवंच पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेनोभयोरपि प्रत्येकं स्थानि
त्वसत्वेन स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धमिदं न कार्यमिति प्राञ्चः। अत्र वदन्ति। एकादेशो वर्णयो
रेव स्थानित्वं न समुदायस्येति सर्वाशब्दादेः सर्वनामत्वादेश स्थानिधर्मत्वाभावात्
किंच षत्वतुकोरसिद्ध इति सूत्रे पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्ध इत्यवश्यं वाच्यं। अन्यथा वेञ
अस्ते ल्यपि संप्रसारणे उदित्यादौ तुगभावापत्तेः॥ शाकहृष्टुरित्यादौ दोषः। लिपि संप्रसा
रणे षत्वापत्तेश्च। एवं च तत्र पदस्येत्येव वाच्यं। अन्तादिवत्यनुवृत्त्या पूर्वपरयोरित्यनु
वृत्त्या चेष्टार्थलाभः। पूर्वपरयोरित्यनुवृत्त्या चेष्टार्थलाभः पूर्वपरयोरित्यनुवृत्त्या
दौ पदस्य विभज्यान्वाख्यानेपि न दोषः पूर्वपदान्तपरपदाद्योरित्यर्थात्। प्रत्येकत्वारो

५॥

तुक्॰ सिद्धिस्तु सुवं तेन समासेवोध्यागतिकारकेत्यस्यानित्यत्वात् । परग्राह्येनार्यवत्तउ
5 पलक्षणाद्वेति दिक् ॥ निर्दैग्धा इति ॥ न चावहिरंगस्य गुणस्यासिद्धत्वेन रेफाभावान्न वि
र्ग सर्गो इति वाच्यं ॥ पदद्वयसंबंधिवर्णद्वयोश्रितत्वेन गुणस्यैव पदद्वयसंबंधिरेफत्वस्यात्म
कवर्णद्वयाश्रितत्वेन विसर्गस्यापि तत्वात् । किंच कार्यकालपक्षेपि त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तिरेवेत्य
न्यत्र प्रपंचितं ॥ अत एव विसर्जनीयसूत्रे भाष्येऽयुक्तोऽयं परिहारो न वा बहिरंगलक्षणत्वा
दित्युक्तं ॥ एवं च तत्र वचनान्येव ज्ञायन्ते ॥ उभयथर्क्षिति निर्दैग्धा दुरुपरः पर इति ग्रामस्त्वनि
ष्पन्नरेफस्य पदांतरनिमित्तस्य न विसर्ग इति ज्ञापकानुसरणं वा कर्तव्यं ॥ पुनरिति ॥ इदं प्रकृ
त सूत्रे भाष्ये स्पष्टं । एतेन न माड्योगे इति सूत्रे भाष्येऽजादीनामटा सिद्धमित्युक्त्वा प्रोक्तिस रान्तु ८
त्रं विधायास्य योह स्मेतीत्यत्र वृद्धिमाशंक्य धातोरावित्यपकृष्य समाहितत्वेन धातुग्रहण

स्य चारितार्थ्याद्योगविभागे मानाभाव इत्यपास्तं ।। पूर्वसूत्रे एव कर्तव्ये ऽत्र करणेनेदं ज्ञापकं तस्या
पि कुंड्याकल्पाज्ञाज्ञत एवोभयोः शेष इति भाष्ये उक्तं ।। वा सुप्यापिशलेः ।। सुप्यापिशलेः ।। सुप्या
ताविति । सुबंतप्रकृतिके धाताविवत्यर्थः । तुल्यास्य सूत्रे भाष्ये उपाकारीयति उपाकारीयति उ
पाल्कारीयतीति वा सुप्यापिशलेरित्यस्योदाहरणात् । सुबंते धाताविवत्यर्थे हि तदसंगतं स्यात् ।
शास्त्रे सुबंतस्य धातुप्रकृतित्वेनोक्तः सुपीत्यतत्र कृतिके लक्षणे बोधितान तु तदवयवके ल
क्षणे बोधितान तु तदवयवके इति बोध्यं । तेन ऋषभं । क्विसोहल्ङ्यादिलोपे प्रकृत प्रार्त इत्यादौ ऋ ३१
षभपुत्रमाचष्टे ऋषभपुत्रयति प्र ऋषभपुत्रयति प्रार्षभपुत्रयतीत्यादौ च पूर्वसूत्रेण
नित्यमेव वृद्धिः न त्वनेन विकल्पः । एवं चेति । एतद्वृत्तिंकारंभसामर्थ्यादेव सूत्रे धाताविवि

तिङुपसर्गादितिचमंडूकप्लुत्याऽनुवर्तिते।ओम्यारंभाच्च।अचोंत्यादिटिअंत्यादितिनित्यसापेक्ष
त्वाद्बहुव्रीहिः॥ओत्वोष्ठयोःसमासेवायेतुसमर्थःपदविधिरित्यस्योद्देश्यकोटौपदगंसत्वे
प्रतेरंगीकारेऐकार्थीभावपरतयाभाष्यादौतस्याख्यानेनचओत्वोष्ठादीनामवर्णांतस्यच
समासएवैकार्थीभावसंभवेनतथैवसमासप्रवृत्तिसिद्धौसमासग्रहणंव्यर्थमितिचेन्न।
एङिपररूपमित्यत्रापितस्यवृत्त्यापत्त्याप्रेजतेरित्यादिसिद्ध्यापत्तेः।समासेगुणेसंगइत्या
दौसमासग्रहणेनपदविधिरितिसूत्रसामर्थ्येनचभाष्यादिस्वरसेनचोपपदमतिङित्या
दौयत्रपदत्वेनसुप्सुपेत्यादौचयत्रसुबंतत्वेनवासामासाद्युद्देश्यपभातत्रैवएतत्परिभाषा
प्रवृत्तिस्वीकाराच्च।ओत्वोष्ठादिमात्रस्यपदत्वाभावाच्च।ओमाङोश्च।एतदर्थमेवएङोङि राम०
तिनासूत्रितेनेपदार्थकाङासहक्रमभंगाद्स्यसमासेऽद्य अर्थभइत्यत्रपररूपेऽप्यर्थ ६

भ इति भवति· अत एवात्र एङोन्ति नानावर्तते· तदुक्तं भाष्ये। चोऽनर्थको ऽनधिकारादेङ इति·
अत एवाव्यक्तानुकरणस्यातं इति सूत्रे न दोषः। न चात्रपरत्वाद्दीर्घप्रसंग इति वाच्यं· तस्या
नुरोधेनात्र बाध्यसामान्यचिंतानाश्रयणात्· इदं च श्वेति चौरेष्वाव्रूपकं। अन्यथा सोपिपु
रस्तादपवादा इति न्यायेन ओमाङोश्चेत्यस्यैव बाधः स्यात्· न तु स्यपदांतादिसस्य। प्लुत एवो
श्रीयत औंकारीयदित्यत्र वृद्धिः। इदमेवाभिप्रेत्य ग्रहणतरार्थमित्युक्तं मनोरमायामि
त्याहुः। अव्यक्तं शब्दं क्वाचष्टे। ध्वनेरिति। तस्य चानुब्धोनुकरण एव संभवतीत्यत आह। इ
अनुकरणस्येति। एवं चानुकरस्येति सूत्रे स्य स्वार्थमिति भावः। ननूभयत्रेतौ पुच्चैरितव्य च्चो
क्तानुकार्ये व्यावर्त्यर्थं तदिति चेन्न। तस्येति शब्दपरत्वाभावात्· तस्मात्त्वनुकरणत्वस्ये
वसत्वात्। अत्रालोंत्यस्येति न प्रवर्तते। नानर्थके इति निषेधात्· आम्रेडितस्यैवेतिव

7 त्तः व्येनाम्रेडितस्येत्यस्यारंभाच्च॰ यत्तु पूर्वपरयोरित्यत्र समुदायस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वादंतरत्यस्य
पंचम्यंतत्वाञ्चतोत्यादेशः इति कैयटादयः॥ तन्न अन्यादृहित्याभित्यादौ दोषापत्तेः॥ अत्र पूर्वपर
योः प्रत्येकं स्थानित्वस्वीकाराच्च॥ अत एव कृष्णर्द्धिरित्यादौ स्थानिकत्वप्रयुक्तरपरत्वसिद्धिः॥
ध्वनितं चेदमुपधासंज्ञासूत्रे कैयटे॥ एते नाद्भिन्नव्यावृत्त्यर्थं तदित्यपास्तं॥ नाम्रेडितस्यांत्यस्य तु वा
तकारमात्रस्येति॥ अत्र केचित्॰ तथैवं नाम्रेडितस्तु वेति एव सूत्र्यतामिति वाच्यं॥ ताम्रेडितस्य
त्यंशस्यान्वाचयशिष्टत्वसंपन्नार्थत्वात्॰ तेन वटत्वगित्यादौ वंत्यस्य पाक्षिकं पररूपं भव
त्येव॰ नन्वनाम्रेडितस्य अंत्यस्य वेति योगद्वयेनैव पूर्वस्य नित्यत्वे उत्तरस्य वैकल्पिकत्वे च सि सामुः
द्धे तु शब्दो व्यर्थ इति वाच्यं॥ निषेधोऽयं कृत्स्नमात्रविषयो द्वितीयं तकारात् तकाराद्यंतमात्रवि
षयमिति विषयभिन्नो घस्य स्य घतया बोधनार्थं तस्य सत्त्वात्॰ एवं च पटद्वैंपरइत्या

दौ अंत्याकारस्य पररूपे परपदिस्याहेत्यपि पक्षेवोध्यमिति वदंति ॥ तत्तु भाष्यानुक्तत्वाद्दैचि
त्र्यार्थत्वस्यापि संभवाच्चचिंत्यं ॥ तस्य परमाम्रेडितं ॥ तस्य ग्रहणं तरस्य सर्वस्य द्वे इति प्रक
रणे द्विरुक्तस्यैव संज्ञाय यास्यात् एकाचो द्वे इत्यादि प्रकरणे द्विरुक्तस्य माभूदिति अन्यथा
द्वे इत्यनुवर्त्य षष्ठ्या विपरिणामेन च सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । सलांजनोंते · पदस्येत्यधिका
रात् ८।१।१६ पदांते इति · अंतेग्रहणं स्पष्टार्थतिनिष्कृत्यर्थं · तथाहि · भाष्ये दधस्त्थयोश्चेति सूत्रे अस्त्वो
रित्यनुकर्षकचकारखंडनोत्तरं तथैवापि ग्रहणं ज्ञापकमकर्तुं कथं · सलिष्टपं तस्य ·
स्तुच्यते · तथोश्चायं सलिष्टपं तो भवति नान्यत्रेत्याद्युक्ता सम्बध्यस्त्वघोध इति सूत्रेऽक्तं अथ
इति किमर्थं धनः धन्यः अध इति ज्ञापकमवकुं । कस्मान्न भवति · धत्तः धत्थः इति · जश्त्वेयोग
विभागः करिष्यते · इदमस्ति दधस्त्थोश्चेति · ततो वदामि सलांजनः सलांजनः ॥ १८

१ लांजशोभवंतिदधस्तथोः। ततोंऽते। अंते च झलां जशो भवंतीति न तत्र जश्त्वे कृतेऽसंयोगांतत्वा
न्न भविष्यतीति। पद्यपि भाष्ये तयोरित्युक्तमत्र सूत्रे तथापि तज्झलीत्यनुवृत्त्या फलितस्यार्थ
स्य कथनं। अन्यत्र जश्त्वस्य फलकलाभावेन तयोरेव पर्यवसानात्। यथाश्रुतं तु न युक्तं पूर्व
सूत्रे झलीत्यनुवृत्त्या तयोरित्यस्य प्रत्याख्यानात्। एवं चांते इत्यस्याभावे झलां जश् झशि इति सू त्रं
तत्र झलामिति योगविभागेन द्वितीयसूत्रं स्यात्। जश्शीति पूर्ववाक्यं। झषंतस्येति वर्तः। स
षंतस्य दधोः जशो भवंति झलि परतः। ततो झसामिति। पदस्येत्यनुवर्तते। झलंतस्य पदस्य
जशो भवंति झलि परत इत्येवार्थः स्यात्। तथा सति वीप्सामित्यादाववजश्त्वं न प्रवर्त्तेत न तु वाग्भ्वा भ्या
गीभ्यां इत्यादौ। अंतेग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यात् पदांतमात्रे जश्त्वं प्रवर्तत इति सर्वेष्टसिद्धिरिति न दो राम्० ८
ष इति भावः। एतद्भाष्यप्रामाण्येन एकाचो बश इति सूत्रे झषोर्ग्रहणसामर्थ्येन झलीत्यस्यासंबं

येपि मेडूकसुस्योत्तरत्रानुवर्तते॰ यद्वा तत्रापि संबध्यते॰ स्तलादौ सकारे ध्वस्ता बद्धे चेत्यर्थे नन दोष
से॰ इति तत्संहल्संधिप्रकरणेस्पैंदाहृणतयाव्याख्यास्यमानमपीदमत्र स्मारितं। एवं श्रादितीत्यत्रा
पि बोध्यं। तत्रैव कुतो न स्यादित्तमिति चेत्॰ त्रिंशापाचोद्यमेतत्॰ सर्वोपकारकत्तयाप्रकरणांते॰
स्मारणमित्यप्याहुः॰ स्मित इति॰ एओङ्सूत्रेभ्यो ष्येमातृणामित्यादौ णत्वादिसिध्यर्थं सवर्णसंग्रा
कर्तव्यवर्णैकदेशावर्णग्रहणेन ग्रहणं तेशतिपदेश्येरं ऽस्मूलृय॰ स्व इत्याभिः स्वाभ्याचात्सरतीत्यादौ सवर्ण
दीर्घस्तु गोस्त्र्यजन्तस्वलठनोऽग्रांकायादीर्घस्य तु विधानसामर्थ्यात्तपरकरणसामर्थ्यान्नो [illegible]च र
ति सूत्रस्थ नो ग्रहणसामर्थ्यैर्भेदेनाप्रतिभासमानेषु वर्णावयवेषु अवयवसदृशास्वतंत्रव
र्णाश्रयकार्याभावत्तापत्तरूपसमाधानस्यान्वकरणवत् प्रातर्कतमित्यत्र रोरीत्यस्य तद्दल का
रऊत्यादौ तोर्लीत्यस्य चरां कासमाधानाद्यकरणेन सर्वत्राऽभक्तिस्सिद्धेर्रयवरट्सूत्रेभाष्येभ्याम्नि
रबा

9 त्यत्र ऋग्रहणं कर्तव्यं रषाभ्यामित्येव सिद्धमित्युक्तान्नसिध्यति॥ यत्तु द्रिकात्परं भक्तेस्तेन व्यवहितत्वान्नप्रा
प्नोतीत्युक्तं तच्च परत्वाऽभक्ति सिद्धमिति ऋलृकस्तत्र स्थयोरर्द्धमात्राऽऽगमस्याभितः क्लृप्तत्वेन तथैवोचितत्वा
दिति बोध्यं। परत्वाऽभक्तेः फलं तु कर्तृचक्लृपे इत्यादौ विसर्गः पकारस्य यणो मय इति द्वित्वं च नेति भा
वः। व्यवस्थितविभाषा चेयं। तेन ह्रस्वऋकाररूपस्थानिके कादेश एव पूर्वस्य साधुत्वं। एतेन लृकारद्वय
वतिगमॢकार इत्यादौ वर्णितार्थमुत्तरवचनं होत्लृकार इत्यादौ न प्रवर्त्तेति तिपरास्तं। होत्लृकार इति
भाष्योदाहरणाच्च। स्थानेंतरतम इति सप्तम्यंतपाठस्य भाष्ये प्रत्याख्यानाच्च। ईषत्स्पृष्टं विमो॥ विवृतत्वे
हि विवृततरऋकारलृकाभ्यामनयोरपि ग्रहणेऽकः सवर्णे इत्यनेनैव सिद्धो एतद्वार्तिकद्वयस्योक्ति संभ
वन्न स्यात्। एतयोरष्ठ उपसत्वानंतरं पठनस्य भाष्योक्तस्यासंगतिश्च स्यात्। न च यः कश्चिदेव प्रयत्नोस्तु रम्
इति वाच्यं। उपस्थिततरे फीयप्रयत्नत्यागे मानाभावात्। एतेन संवृतत्वमर्द्धतृतीयमात्रत्वं च षाष्ठकैय

टोक्तमयास्तं। एवं चाकोकीत्येवास्तु। यथासंख्येनैव सिद्धेः। न च ऋवेत्युत्तरवार्त्तिकद्वयेऽनुवृत्त्यर्थं
स्तवर्णइत्यावश्यकं। व्यवस्थितविभाषयैव दध्यकारादौ तदप्रवृत्तिसिद्धेः। अकाराद्वितीकारादीनां क्र
मेणोपस्थितत्वाद्यथासंख्यसूत्रस्य प्रवृत्तेः। संज्ञाशब्दपरस्मैपदभ्रांणालित्यादौ भाष्यसूत्रांतरस्थ
क्रमग्रहणात्। तथा चावशब्देनाकाराद्यष्टादशाभेदोपस्थिः सनंतरमिकाराद्यष्टादशाभेदोपस्थि
तिः। तद्वाच्यवाच्यत्वेन लक्षणामपि अकारककारयोराद्यंतत्वज्ञानाय अइउणित्याद्युपस्थितेरा
वश्यकत्वेन सूत्रांतरस्थक्रमानुरोधेन च तथैवोपस्थितेरुचितत्वात्। अष्टादशाभेदेषु परं न क्र
मेणोपस्थितिः। तेषां क्रमेण कश्चिदप्यपागत्। न च ह्रस्वदीर्घप्लुत इति क्रमेणैव संज्ञाकरणात्ते
षां तेनैव क्रमेणोपस्थितिरुचितानुल्यास्येति सूत्रनिर्देशेन तत्क्रमस्य नियामकत्वानाश्रयणात्
अत एव प्रतीशारइत्यादौ दीर्घसिद्धिः। अत एव सप्यंते त्यादौ निरनुनासिके सानुनासिके चाद्वा

लोपङ्क्तौ भाष्यकृता जातिपक्षे तु क्रमोपस्थितिः स्पष्टैवेति दिक् । सर्वत्र विभाषा गोः । प्रकृत्यान्त इति सू
त्रात्प्रकृत्येत्यनुवर्त्तते । अत्र पाठे शाकल्यसूत्रे ह्रस्वश्चेति चेन प्रकृत्येत्यनुकृष्यते इति भाष्यं । इकोगु
णेति सूत्रस्थभाष्यसंमतनान्त इति पाठे तु अनेन सूत्रेण गोशब्दस्य पदस्य प्राप्तं तन्नेति व्याख्यानेनना
न्तरे इत्यत्रैव पूर्वत्वादिकं विस्पष्टेन निषिध्यते इति वोध्यं । अत्र पाठे तु न प्रगृह्यादित्यादावध्याहारेणा
न्वयक्लेशः । न च प्रकृत्येत्यनेन गोरिति षष्ठ्यन्तमन्वयायोग्यमिति वाच्यं । अवस्थितमित्यध्याहा
रेणादोषात् । अवङ् स्फोटायनस्य । अत्राप्येडं तस्य गोरित्यादि आक्षेपे यं । ननु नित्याः शब्दाः शा
स्त्रं वेदं साधुत्वमात्रं विधायकं । गोशब्दे एकारात्यरोचिपरेऽवङ् साधुरित्याद्यर्थः शास्त्रार्थः एवं
च प्राधान्यमिदमवङः साधुत्वं स्फोटायनेन स्वीकृतं न सर्वैरिति स्मृत्यंतरानुसंधानुद्वारेण तस्यैव वि साम० १०
कल्पापत्तिरिति गवाग्रमित्यवङ् भावोनुचित इति चेन्नः साधुत्वस्यापौरुषेयत्वयाऽविकल्प्यत्वे

नावङादीनां स्मृतत्वेन चलङादिषु प्रयोगास्तम्भवाप्येषु स्मृत एव संबंधस्य कृतत्वेन स्मृतावङादिति
रेव संबंधेन तदुपपत्तेः॥ स्फोटायनोवङः स्मर्त्तोऽन्यस्तु तदभावस्येति स्मर्त्यंतरानुसंधानद्वारेण वि
कल्पसिद्धिः कार्या॥ शाब्दा इति मते तु तस्मिन्ध्येतः न हि तन्मते स्फोटायनेनावङ्कृतोऽतः कर्त्तव्योऽन्यो
ऽन्येन न कृत इति न कर्त्तव्य इति स्मर्त्यंतरानुसंधानेन विकल्पो व्याख्यातुं शक्यः॥ अन्येनोत्यादित्तस्य
पुनरुक्तत्वानायोगात्‌ पाणिनिकृतकार्याणामप्यन्येनाकरणात्सर्वत्र विकल्पापत्तेश्च॥ अन्येना
पितेषां कृतत्वे तु पाणिनिशास्त्रे कार्यशब्दत्वस्य हानिरेव: देवदत्तेन घटः कृतो न विष्णुनेत्येता
घटोत्पत्ते विकल्पापत्तेर्नवेति विभाषेत्यत्र भाष्ये स्पष्टं॥ न चैवं साध्वनुशासनत्वभंगः शब्दानां
सिद्धत्वेन शास्त्रवैयर्थ्यापित्यामतिप्रसंगे मार्ज्जिः साधुर्भवतीत्यादि वृद्धिसंज्ञादिसूत्रस्थभाष्या
दिप्रामाण्येन च यदिह परिनिष्ठितत्वेन ज्ञाप्यं तत्साधुत्वमर्थापत्तिकल्प्यवाक्येन तत्सिद्धिरित्याहुः॥

गवाग्रमितिन्न च संनिपातपरिभाषया दीर्घो न स्यात् अत एव स्त्रीवाचकगोशब्दे न समासे जाते
रस्त्रीतिङीषू तेतिवाच्यं भाष्यादिप्रामाण्येन एकादेशे तदप्रवृत्तेः। चुत्र गत्साइत्यत्र लृत्येतिपाठ एव
सामंजस्यमिति ध्वनयन्नाह॥ अयप्रकृतीति॥ एतेनायं ग्रंथः सर्वत्रेति सूत्रात्सर्वमेव वक्तुं इत्यपास्तं
इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्चावेति। यत्तु शाकल्यग्रहणमुत्तरार्थं। ह्रस्वयणोर्विधानसामा
मर्थ्यादपि पर्यायसिद्धेः सवर्णे चिदीर्घविधानेनासवर्णे च एव यणादेशविषयत्वादिति। तन्नः
अपदांते यणश्चरितार्थत्वेन पदांते ह्रस्वप्रकृतिभावयोरपवादत्वापत्तेरित्याहुः। सामर्थ्यादेवेति॥
एवकारोऽवश्यापेक्षयत्नीयतामस्य सूचयति। चकारेण प्रकृतिभावानुकर्षणेऽपि क्रत्यकइत्य
त्र तदनुवृत्तिर्न स्यात्। चानुकृष्टत्वात्॥ तदर्थं ह्रस्वविधानसामर्थ्यावश्यकत्वे चकारो व्यर्थ इति राम॰ ११
भावः। भाष्ये स्थितमिति॥ न च ह्रस्वस्य वैकल्पिकतया ह्रस्वाभावे प्रकृतिभावार्थं चकारः। तेन

चक्री अत्रेत्यादिसिद्धिः॥ प्रकृतिभावस्यापि वैकल्पिकत्वात्पक्षे च अत्रेत्यपीति वाच्यं॥ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य॰
ह्रस्वः इति सूत्रे ह्रस्वकरणेनैव सिद्धे चकारस्तथापि विधेयः स्यात्॰ किं च भाष्यप्रामाण्यात् ह्रस्वाभावे प्रकृति
भावः। चक्री अत्रेति तु संहिताया अविवक्षायां बोध्यं॰ चानुकृष्टस्यात्र तत्रासंबंधान्नोत्तरसूत्रवि
षयेपि कल्पनमिति बोध्यं॰ एवं च विश्वपक्षर्षीणामिति भाष्यविरुद्धकल्पनापेक्षया सामर्थ्यसिद्धार्थानुवा
दकः अकारः इत्येव स्वत्रायस्य वक्तुमुचितत्वात् तच्च क्रियतेति॰ ह्रस्वो रिति लोप॰ यणः कार्यकालपक्षेव
हिरंगासिद्धत्वात्॰ पूर्वत्रासिद्धेनेत्यस्य तस्य दोष इति निषेधेन स्थानिवद्भावाच्च॰ न समासे इति॰ अत्र
चत्तापकं इको यणो व्यवचिद्यथास्यादित्यर्थकमित्याहुः। अन्यथा ह्रस्वदीर्घपदानुवृत्त्येव व्यंजनत्वात्
ति सिद्धेः॰ प्लुतस्य तु प्रकृतिभावादेव व्यावृत्तिः। अवर्णे नित्यं च पयाप्य थमयवायावां दीर्घस्य गुणस्य
स्वबाधकत्वं तद्देपर्य्यं स्पष्टमेव॰ अप्लुतवद्भावे तु प्लुतत्राभ्यस्य पर्युदासवृत्त्या ह्रस्वदीर्घपरत्वेन तत्का।

१२ यातिदेशात्प्लुतस्यासिद्धत्वाच्चासिद्धमिति भावः। एतेनासिति च नेत्यपि मारख्यातं आर्छदिति। आटोपात्ववय
12 वत्वेनापदान्तत्वादिति भावः। यत्त्वार्छदित्यत्राटश्चेति पुनर्विधानार्थेन वकारेणोस्योमाङ्‌क्षुपररूपबाधवत्स
वृद्धिभावस्यापि बाधेनेष्टसिद्धौ मर्थ्यपदोता इति। तन्न अनंतरस्येति न्यायेन पुनर्वृद्धिविधानं पररूपमात्र
बाधनार्थेन वकारे कत्वात्। ईषदसमाप्त ऋच्छको बह्लृच्छक इत्यादेर्भाववर्तस्यसत्वाच्च समासेपीति। पूर्वो
क्तज्ञापकपरस्माप्पप्रावाप्यासिसाहचर्याच्च न समासे इत्यस्य पूर्वसूत्रमात्रमनिषेधकत्वात्। प्रत्यभि
वादेऽशूद्रे शूद्रे। प्रणमादिभिराशिषं वाच्यमानो गुर्वादिर्यदाशिषं प्रयुक्ते स प्रत्यभिवादः। तत्रैव प्रसिद्धत्वा
त्वा दि तात्। अशूद्रे इति सप्तम्यर्थो विषयत्वं। तथा च शूद्रभिन्नविषयके आशीर्वादे इत्यर्थ इति हरदत्तादयः।
यथा तु भाष्यं तथा प्रतिसंभाषणमात्रं प्रत्यभिवाद इति प्रतीयते। तथा च भाष्यं। अशूद्रे इति किमर्थं कुश तम॰ १२
लोसि तुषजक इति। अशूद्रे आशीर्वचनरूपप्रत्यभिवादाभावेनाशूद्रे इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। ध्वनितं

चेदं कैयटः। तस्मादाशीर्वचनरूपं कुशलादिप्रश्नरूपं वाऽभिवादयितर्यर्थं तु यत्स्वद्योतकं वाक्यमात्रं प्रत्यभिवा
दनमाहेतोच्यतेऽस्याकुः। एधीति यत्वायुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादन इति मनूक्तेरेधीति प्रयो
गास्थितत्वय इति· तन्न· तत्रभवेत्यस्यार्थपरत्वादित्याकुः। स्त्रियां नेति· ये तु स्त्रियान्नाम्नाभिवादनं प्रत्यभिवा
दनेऽप्युहुं तिन्नस्मतेनायं निषेधः। इदमेव भाष्यसंमतं· येषां तु तस्याभिवादयते पादोपसंग्रहणमेवक
रोति· येषामप्यभिवादयस्ते ननु स्वनामग्रहणान्ति· एवं च प्रत्यभिवादे पितदभोतेनायं निषेधो। इदमे
(व भाष्यसंमतं· येषां तु न स्यादभिवादयते पादोपसंग्रहण)ऽनर्थकस्तस्यानयन्नाह। नामगोत्रे वेति· इदं
न्यायसिद्धं। अभिवादनं तावन्नामगोत्राभ्यामेव· असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेदिति मनु
स्मृतेः। अत्र नामपदं गोत्रस्याप्युपलक्षणं। प्रत्यभिवादनं च प्रागुक्तमेव· प्लुतस्त्वधिकृतस्य पदस्येस्स
स्य प्रत्यभिवादेऽप्यभिवादेऽस्त्यनेन विशेषणेनास्यास्तिन्यायाच्च प्रत्यभ्युद्यमानार्थवाचकस्यैव·

किंचाभिवादयितुरनुग्रहार्थत्वात्प्रत्यभिवादस्य संस्कार्यत्वाच्च प्राधान्येन तद्वाचकस्यैव प्लुतः स्पष्टं·चेदं
भाष्ये· एवं च तस्य वाक्यांतत्वमावश्यकं। तत्र च नामपदेन न बोधकमात्रं· किंतु द्वादशेऽहनि पिता नाम कु
र्यात् अयं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वेत्यादि शर्मांतं नाम ब्राह्मणस्य वर्मांतं क्षत्रियस्येत्यादिश्रुतिस्मृत्याद्युक्तमि
ति बोध्यं· भो राजन्योऽसि· भोः शब्दस्य नामगोत्रत्वादप्राप्तेर्दत्वयोस्तु नात्वाप्राप्ते विभाषेयं· अत एव भा
ष्यकृतापि भोः शब्दस्य नामगोत्रत्वादप्राप्तिं मत्वा सर्वस्यैव नाम्नः प्रत्यभिवादे भोः न्याइत्यादिनोक्तं शा
र्मादीनां नाम्न्यंतर्भाव एव· अत एव शर्मांतदेर्नित्यं प्लुतसिद्धिः शर्मांतं नाम ब्राह्मणस्येत्यादौ तद्गुणसं
विज्ञान बहुव्रीहिः। अंतशब्दस्यावयववाचीति न दोषः। दूराद्धूते च· दूरादाह्वानं च दूरात्संबोधन
मात्रोपलक्षणं। एवं चासत्यप्याह्वाने भवति· तत्कलं मारु॰ सक्तून्नित्यादि॰ अत एवातो रोरिति सूत्रे सु रामु॰ १३
श्रोता३ अत्र त्वमसीत्युदाहृतं· अत्रापि द्रुते इत्येतदनुवृत्तस्य पदस्येत्यस्याविशेषणं· तेन हूयमाना

र्थवाचिनः पदस्यैव टेः प्लुतः। पदं चाविशेषात्सित्रादिसंकेतितं प्रकृतिकं पाचकद्वाद्ध्रदिप्रकृतिकं चेत्याहुः।
ध्वनितं चेदं भाष्ये। हे३ प्रयोगे हैहयोः। एवं च गृह्यमाणार्थस्य पदस्य वाक्यांतस्य टेः प्लुतविधानादीदृशाद्यो
नं प्राप्नोतीति वचनं। अयं च गृह्यमाणार्थपदटेः प्लुतस्य बाधकः। तक्रकौण्डिन्यान्यायात्। तदेतत् ध्वनय
न्नाह। हे हयोरेवेति। गुरोरनृतोनंत्यस्याप्येकैकस्य प्राचां दूराद्धूते इति। दूरत्वं चात्र विवक्षितं। तेन प्रत्यभि
वादिभो राजन्य दूराद्धूते इत्येतद्विषयेप्यस्य प्रवृत्तिः। तद्विषये प्लुपलक्षुबोधनसत्वात्। अनुदात्तं प्रश्नांते
त्यादिभिस्तुल्यत्वाद्वानुदात्तत्वादिगुणमात्रं विधीयते न तु प्लुतः। प्लुतस्तु दूराद्धूते इत्यादिभिरेव। अत एव वचि
दिति चापमार्थे इति सूत्रे प्लुतसमावेशार्थश्चकारः सार्थकः। एवं च पूर्वसूत्रद्वयस्यैव शेषायमिति फलि
तं। तदेतद्धृन्नोपपद्यते। क्वचित्प्रत्यभिवादे दूराद्धूते चेत्येवमादिना यः प्लुतो विहितस्तस्यैवायं स्थानि
विशेषधनेरिति प्रकृतसूत्रेण न प्लुतो विधीयते किंतु दूराद्धूतादिषु विहितस्य प्लुतस्यानुदात्तत्व

॥१४॥ गुणमात्रंविधीयतेइतिअनुदात्तंप्रश्नान्तेतिसूत्रं·आद्दिनाभोराजन्येत्यस्यसंग्रहः॥सर्वप्लुतप्रकरण
14 स्यतुनशेषः॥तथाहिसतिवाक्यस्यटेरित्यनेनसहैवास्याधिकारत्वमेवकुर्यात्·एचोप्रगृह्यस्या
दूराद्धूतेपूर्वस्याईस्याद्धूतरस्येदुतावित्यनेनाप्याकारःप्लुतविशिष्टएवविधीयते·एतेनतदुदाहरणम्
तेविचार्यमाणविषयेहोनध्वदीक्षितस्यगृहाउइइत्यादौतद्धितपूर्वाधिकारस्यप्लुतोनस्यात्·यतोऽदूरा
द्धूतेइत्युक्तत्वेनदूराद्धूतेऽस्याप्रवृत्तिः॥अदूराद्धूतेचप्लुतोदुर्लभइत्यपास्तंसचप्लुतआकारःप्रश्नान्तादिवि
षयेऽनुदात्तादिगुणकएव·प्रश्नान्तासेय·प्लुतःसोऽनुदात्तगुणकइत्यादिर्थात्·यत्त्वत्रगुरोरितिप्लुतः॥आ
कारमात्रस्यैवप्लुतेनविधानमिति·तन्नअदूराद्धूतविषयेतदप्राप्तेः॥गुरोरितिसूत्रेदूराद्धूतेइत्यस्यासंब
न्धेतुसर्वत्रप्लुतापत्तेः॥इदुतोरपिपर्यायेणप्लुतापत्तेश्च·उदाहरणंव्याख्यानादिदुतोःप्लुतस्यचवि साम० १४
शेषणं·प्लुतपदं·वाकारेणैवसंबध्यते·व्याख्यानादितिबोध्यं·अनंत्यस्यापीति·अपिशब्दादंत्यस्यगुरोर

गुरोर्भवेत्यर्थः। अत एव सूत्रे गुरोरिति अनंत्यस्यापीत्यस्यायेन पठितं। तनुक्तं तन्नियेत्यत्र प्लुतो न स्यात्
अन्त इति निषेधात् इति चेन्न। ऋत्स्वरगी तिसूत्रे भेदेन निर्देशेन सावर्ण्यानित्यत्वस्य ज्ञापनात् ऌकारा
दिप्रयुक्तकार्यस्य क्वचित् ऌकारादावप्रवृत्तिज्ञापनाद्वा अप्लुतकार्यमिति यत्तु प्लुतकार्यं न भवतीत्यर्थः
। अत एव वृत्तावुक्तं। अप्लुत इत्युक्तेऽप्लुत एव निषिध्येतेति जातस्यापि तेनापादितेव निवृत्तिरिवातितदाशयः
पर्युदासे हि अग्नी३ इती त्यादौ प्रगृह्याश्रयं प्रकृतिभावं बाधित्वा परत्वात् प्लुतवज्ञावेन दीर्घादिकं न स्यात्
इति। तन्न। वाक्यभेदासमर्थसमासापत्तेः। प्लुतवदित्यनेन प्लुतकार्यमित्यर्थस्य शाब्दमर्यादयाऽलाभा
च्च। प्लुते प्लुतसादृश्यस्यासंभवेनासाधुतापत्तेश्च प्लुतेः प्लुतसादृश्यविधानौचित्याच्च। वृत्तिस्तु चिंत्येवं
शक्तवंतमित्यादिन्यायविरोधाच्च। अत एव विधीयतेत्येव पाठः। अग्नी३ इती त्यादौ च शास्त्रातिदेशाश्रय
णान्न दोषः। प्रकृतिभावस्य निषेधफलकत्वेन निषेधाश्चयस्तोयां सो भवंतीति न्यायेन परमपि बा

15 धित्वा प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावस्यैव प्राप्तेश्च । अप्लुतवद्भावस्येति शास्त्रसामर्थ्यात्त्वेन तद्द्वयेऽत्यया प्रकृतिभा
वर्णमात्राये त्त्वेनांतरंगत्वाच्च । वृते प्लुतस्थाने ऽप्लुतस्य विधानेन स निवर्त्तेतेत्यर्थ इति दिक् । नन्वीदू
तीति । नन्वात्र प्लुतस्य प्रगृह्यत्वं दुर्लभं तत्रादीर्घाणामेव ग्रहणेन तेषां चानण्त्वेन सवर्णाग्रहकत्वा
दिति चेन्न । प्लुतस्यासिद्धत्वात् । न च प्लुतप्रकृत्येति ज्ञापकात्स्वरसंधिप्रकरणे प्लुतस्य सिद्धत्वं प्रकृ
तिभावं प्रत्याश्रयासिद्धत्वे नैवरोक्तत्वेऽवतदुपस्तौ स्वरसंधिप्रकरणे ऽसिद्धत्वे मानाभावात् । एवं च
प्रगृह्यसंज्ञां प्रति प्लुतस्यासिद्धत्वेन त्रिमात्रे ऽपि द्विमात्रकबुद्ध्या प्रतिघातात्सिद्धासंज्ञानुकार्ये अनुकर
णे तु प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात् । न चैवमपि प्लुतस्यासिद्धत्वे प्लुतात्पूर्वमेव प्रगृह्यत्वप्रवृत्तौ त
तः प्लुते कृते त्रिमात्रं द्विमात्रत्वेन प्रत्यपं स्यात् अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावेनासिद्धघित्वात्स्थानिव राम० १५
वद्भावस्य दुर्लभत्वं अन्यत्वेन चाग्नी३इत्यादौ प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावो दुर्लभ एवेति वाच्यं संज्ञायाः कार्या

देशोऽनुपपन्न इति चेत्स्त्राहुः उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरैक्यमापादयत्सर्वं नामपर्यायेण तत्तल्लिंगभाग्भवति प
यागस्त्वमिति सूत्रे कर्मकारकपरामर्शेऽपि तच्छब्दः सकर्तृत्विवाक्यविधीयमानकर्तृलिंगभाग्भवतीत्याहुः
स्वार्थ इति। सत्यमासामाइत्यर्थे सत्वाभामेतिवदिवार्थे वार्थे वचनाद्। ननु समुदायस्यैव तत्र शक्तिग्रहात्कथमव
यवात्तद्बोध इति चेन्न। अनुमित्यादिनावयवानामपि समुदायशक्तिग्रहकाले शक्तिग्रहान्न दोषः। न चैव
नद्या ब्राद्यपि भीमसेनबोधापत्तिः। व्यवहारस्य शक्तिग्राहकतया तत्र च व्यवहाराभावेन तेषां शक्त्यग्रहात्तु
मानात्। एवं चैकदेशेन समर्थमात्रेण समुदायादर्थबोध इति। तन्न। एवं हि कुम्भारिपदस्य हस्त्याद्यर्थबोधकत्वा
भावेन प्रातिपदिकत्वाभावात्तदुत्तरं विभक्त्युत्पत्त्यनापत्तेः। तस्यार्थे दत्तादिपदोत्तरविभक्त्यर्थान्वयाप
पत्तेः प्रत्ययत्वे। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात्। तथानुभवाच्चेत्याहुः। तत्र पूर्वोत्तरपद
योर्विनापि प्रत्ययं लोपो वाच्य इति वचनेन स्वखंडस्य लोपेन तथा कल्पनेऽप्यखंडपदे तत्कल्पने मानाभावात्।

७ तस्मादित्यादिसूत्रं तत्रो निपात इवार्थक इत्यन्ये इति दिक् । एवं च अमी आदीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यात्तु
क्तसात्रयोगाण्णमन्यथासिद्धस्याप्रामाणिकमिति भावः । अदसो मात् । इहेकारो नानुवर्त्तते । असंभवात् ।
तदाह । ई ऊ तावित्ति । रामकृष्णावमू आसाते इति । ननु आसाते इत्यादिपदांतरसंबंधात्सर्कर्मं समंगत्वेनजा
तयोरप्युत्वमत्वयोरसिद्धत्वाद्ह्यादीनां दुर्वारता । किंचोत्वादीनामसिद्धत्वे प्रगृह्यसंज्ञाया अप्रसंगः । नन्चो
रत्तोसेरित्युत्वं प्रत्याश्रयात्सिद्धत्वमिवोत्वादीनामप्यत्राश्रयात्सिद्धत्वमिवोत्वादीनामप्यत्राश्रयात्सिद्ध
त्वं भविष्यतीति वाच्यं । तत्रोत्वशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्त्याश्रयात्सिद्धत्वेपि प्रवृत्ते कार्यकालपक्षे संज्ञाया अनु
नासिकप्रतिषेधे चारितार्थ्येनाश्रयात्सिद्धत्वे ज्ञानाभावादिति चेन्न । अनुनासिकवि[illegible]धाव प्रगृह्याद् अस राम०
इत्येवसिद्धे प्रकरणोत्कर्षेण सामान्यसत्तास्तत्र करणसामर्थ्यान्न प्लुतप्रगृह्या इत्यत्राप्युपस्थित्या तस्य ७
मर्थ्यं नासिद्धत्वाबाधात् । हे अमुक अमुका इत्यादौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्तत्र मतेपि नानुनासि

कः॥ ध्वनितं चेदं भाष्ये॥ केचित्तु अदस इत्यावर्त्यं न विद्यते दस्य स्थाने मो यस्य तस्मादस्मादसः त्यपेनानुनासि
को भाष्यमतेऽपि भवत्येवेत्याहुः॥ निपात एकाजनाङ्॥ निपात इति किम्॥ अकारो वासुदेवः॥ हे अ इदं पश्य
एवं च काराग्रेष्वपि प्रत्युदाहरणं बोध्यं॥ न चानाङिति पर्युदासाश्रयवत एवाचो ग्रहणान्मात्रदो ष इति वाच्यं
प्रत्ययस्यापि शास्त्रकल्पितार्थवत्वात्॥ आङ्वर्जमिति॥ एतेन पर्युदासोयमिति ध्वनयति॥ अन्यथास्स
मर्थसमासत्वात्कर्मभेदयोरायत्तिः स्यादेवं चाकाभेदाभावायैव एकाजनाङिति नास्त्रि॥ यत्तु नायं पर्युदासः किं
तु प्रसज्यप्रतिषेधः॥ आङ् ओरित्यत्राङ् नाङोरेकादेशस्यानाङिति प्रतिषेधे मा भूत् प्रतिप्रसवाय ओदि
ति सूत्रमित्यर्थकं न प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ इति भाष्यग्रन्थे तद्बोधितत्वात्॥ पर्युदासत्वेनैव सिद्धौ भा
ष्यासङ्गतिः स्यादेवं॥ अनाङिति पर्युदासेनैवाजुपलक्षितत्वे निपातत्वे॥ न च लक्ष्ये एकाच्त्वस्य निपातपदस्य च
वैयर्थ्यापत्तिश्च फलविशेषाभावात्॥ तथाहि॥ वासुदेवादिवाचकअशब्दस्याङा सह अव्ययीभावे आ आत्॥

आरतः एतदिति रूपं प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे। तस्य पूर्वान्तवत्त्वेन वाङ्त्वेन प्रतिषेधात्. पर्युदासपक्षे तु स्वतन्त्रा
18 ङ्ङिन्त्वेन तु सञ्ज्ञानिकत्वेन [illegible]निपातत्वाच्च प्रगृह्यत्वं दुर्वारमेव. परादिवत्त्वे नाङ्ङित्त्वं तु नञर्थ्यां अत्राश्रीयत्वा
त्इति। तन्न. अहो भवदित्यादि ऽर्थप्रतिपदोक्तौ कास्य न तु एतस्य भाष्यकृतैवोक्तत्वेन निपातसमुदायेनि
पातत्वाभावेन च ओ आवुयात मित्यत्र ओ दित्यस्याप्राप्तेः आ ऋतु उत ताहो इत्यादेरखंड इति पातत्वपक्षस्यापि
भाष्येउक्तत्वात्. पर्युदासेपि गम्यप्रतिषेधस्य सत्त्वेन प्रतिषिद्धार्थ इति भाष्यापपत्त्यभावाच्च तस्माद्यव
तर्कसहितपर्युदासस्यागो मानाभावाच्च. आङः स्य पूर्वान्तवत्त्वेन तिदेशो ऽति दिश्यमानधर्मविरुद्धस्याश्रय
धर्मप्रयुक्तकार्यस्य निवृत्तेरति देशस्वभावसिद्धत्वेनाङ्ङित्त्वाभावात्पर्युदासेपि एतदित्यादो दोषस्य भावा राम॰
च्च. विधिनिषेधयोरेकवाक्यतायामप्राप्त्यनुमानमेव बाध इति क्ङिति चेत्यादि सूत्रस्थ भाष्ये केगपुकारी १८
त्या एकवाक्यतायाः पर्युदासविषयैव वक्तव्यतया तस्यां च सत्यां वदुकारीत्या सार्वधातुकमपिदित्या

ह्यतिदेशविषयेसुसाद्या पत्याप्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासयोरेवंजातीयकफलविशेषस्यमदुक्तरीत्याकार
णंसर्वैषामभावरूपकं।अनाङितिपर्युदासादेवनिपातेलब्धेनिपातग्रहणमुत्तरार्थमभावरूपकंस्पष्टप्रति
पत्त्यइदेवकृतं।एकाज्ग्रहणंतुएकाच्प्रतिपातमात्रस्यप्रगृह्यत्वार्थंतिनगोरणाभीभवदित्यादौसंज्ञा
सिद्धिःअतएवच्कृतस्यप्रतिषेधइतिवचनमोसूत्रेएववार्तिककृतारब्धं।एकाच्प्रकृतिकोच्।तना
मनभिधानेतुस्पष्टार्थमेव।स्वांगसमुदायेस्वांगत्वाभाववदचसमुदायेच्त्वाभावादङित्येवाचसमुदा
यग्रहणाभावेसिद्धएकग्रहणमन्यत्रवर्णग्रहणेजातिग्रहणार्थं।यत्तुकैयटेनासमुदायग्रहणाकां
तिरासार्थं।अन्यथाअइउअयेस्यत्रसमुदायेकाज्द्विर्वचनवत्समुदायस्यैवप्रगृह्यत्वंस्यान्नावय
क. वानां।सिद्धांतेतुतत्रैकौङित्यान्यायान्नित्यत्वात्प्रगृह्येपिपरत्वेकृतिभावइतितन्न।समुदायसंज्ञया
ऽवयवानामननुग्रहात्।उक्तरीत्यानिपातसमुदायस्यनिपातग्रहणेनाग्रहणेनाग्रहणाच्च।वा

१५

कथ स्मरणयोरिति । वाक्यन्नाऽऽदेनवाक्यार्थगतमन्यथात्वमुच्यते । अन्यथात्वं चानभिमतत्वमेव । पूर्वोदाह
रणस्य पूर्वमेवं नासंस्मृत इदानीमेवं मन्यसे इत्यर्थः ॥ द्वितीये हि विस्मृतस्य स्मृतिविषयताद्योत्यते । एवं कि
लतद्विशः । एवं चेतोन्यत्राङि इत्यर्थादुक्तं भवति । तदुक्तं भाष्ये । ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् इति मर्यादाभिविधाविषयत्वमस्मा आ हरहं हे आगमशास्त्रस्या
नित्यत्वान्नुमभावः । संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे । अनार्षे किं । ब्रह्मबंधवित्यब्रवीत् । अवस्तुतोवे आपाद्य
रूपाभावासिद्धरूपस्य च विकल्पप्रवृत्तावपि सिद्धत्वाद्धर्यमनार्षग्रहणमित्याहुः ॥ नन्विदं सूत्रं
व्यर्थं संहितायामविवक्षायां विश्लेषाद्दीर्घत्वस्य सिद्धेः । समासे तस्याप्रवृत्तिरेव । तत्राहि सुब्लुकि तन्नि तु
मित्तोकाराभावात् । संबुद्धं तेन प्रायः सामान्याभावाच्चेति चेन्न । अर्धमात्राकालस्य वर्णोच्चारणेनियत राम १९
त्वेन तदधिककालमवायाभावः संहिता । तस्या अविवक्षा नाम तदधिककालव्यवायेन वर्णनामुच्चा

रणे विवक्षा· आधिकः कालोपि न पर्येषु किं त्वर्धमात्राकाल एव· अत एव मुहूर्तादिव्यवधानेन साधुत्वं ना
प्यर्थबोध इति वक्ष्यामः एवं च मात्राकालव्यवाये संहितायां अविवक्षणे न साधुत्वे सिद्धे अर्धमात्राकालव्यवा
ये नोच्चारणेऽवादीं रहितप्रयोगार्थस्तत्र स्यात्करूपकत्वात्· न चैवं मयूरस्रो प्रभृतित्यादावव्यवग्रहे संहिता
नित्यत्वव्याघातः इष्टापत्तेः· अवग्रहणविशेषविहिते नखविषये संहितानित्यस्य बाधात्· वर्णोच्चार
णे स्वाभाविकार्धमात्राकालापेक्षयाऽधिकोऽर्धमात्राकालो ह्यवग्रह इत्याहुः॥ ऊँः॥ ऊँ अत्र निपात एकाज
नु प्रत्याहारः॥ अज्ग्रहणसामर्थ्यात्· अन्यथा ह्युविशेषाभावादज्ग्रहणमेव कुर्यात्· उञ्ञिपा
न तेज कारोच्चारणसामर्थ्यात् अ ओँ ऊँ इत्येकस्त्वे तु प्राक्स्पग्रहणानुवृत्तौ ऊ इतीत्येकमेव स्यात्
प्रगृह्यसंज्ञायुक्तरणे पाठेन तद्विशिष्टस्यैव विधानात्· स्थानिवद्भावेन निपात एकाजिति प्रगृह्य
त्वाद्य· उ इति विती ति च न स्यात्· तदनुवृत्तौ त्वादेशाभावे निपात एकेति प्रगृह्यत्वेन उ इतीति सिद्ध

20 वपिवितीतिनस्यात्। नचउइतीतिरूपस्यानिरनुबन्धकोकारप्राप्तायसिद्धः। त्वेनशाकल्यानुवृत्तिसाम
र्थ्यात्स्यन्देवितीतिभविष्यतीतिवाच्यं। उइतीयतः सानुबंधकबोधस्यापीष्टत्वेनतदनापत्तेः। किंचमयः परत्वे
किम्वितीत्यादौमकारसहितवकारघटितरूपानापत्तिः। तदनुवृत्तिसामर्थ्यान्निपातेतिप्रगृह्यत्वाभावे भा ३
पिमयइतिवत्वासिद्धत्वेनैकोपपत्तेश्चानिवत्वेनुस्वारापत्तेः। यद्वानेनप्रकरणेऽस्मिन्प्रगृह्यसंज्ञस्यऊआदे
शस्यविधानेनास्यनिपातइतिप्रगृह्यसंज्ञापवादत्वादेतदादेशविकल्पेऊँइतिवितीतिसिद्ध्यतिननु
उइतिऊँ। अत्रयोगविभागदीर्घोच्चारणानुनासिकोच्चारणादेशविधानंसामर्थ्याच्छाकल्यस्येतौप्र
गृह्यमित्यनुवर्त्तते। यत्तुउभयासंबंधेप्रगृह्यपदमात्रासंबंधेवाप्रगृह्यत्वाभावेऽस्मात्रस्यादेशा रामः २०
पत्तिरुक्ता। तच्चिंत्यं अर्थाधिकारस्योचितत्वात्तदासुःउअरइतोदीर्घोनुनासिकेत्यादि। मयउओवोवा
मयत्रमारमानात्मत्यासारएवनतुधातुस्तुध्वनयन्नाह। किमुक्तमिति। नानुस्वारइतिप्रगृह्य

संज्ञाऽभावेवत्वस्यासिद्धत्वाद्याद्विदिको यणश्चीतियण एव नुस्वारो भवत्येवं बहिरंगासिद्धत्वं तु न ॥ प्लुतप्रग
ह्याद्यस्यानंतरं मयउञोवेति पठितमेत्रिपाद्यामितत्सूत्रकरणात् ॥ न चैकोयणित्यनंतरं तथान्यासेपि
संनिपापातपरिभाषयाऽनुस्वारो दुर्लभः ॥ तदानेन प्रकृतिभावबाधे बोधितेऽकरत्यनेन यणि प्राप्तेऽस्य
प्राप्तविभाषात्वेनाभावे एवतात्पर्ये एवस्यतस्संनिपातलक्षणत्वाभावात् ॥ अनुस्वारस्यासिद्धत्वेन संनि
पातविघातोऽभावोयुक्त इति केचित् ॥ तन्न ॥ पूर्वत्र कर्तव्येऽसिद्धत्वेपि कृते तस्मिन्यरस्यासिद्धत्वलाभात् ॥
किंचातिदिष्टिक संनिपातविघातोऽभावमादायैतत्प्रवृत्तौ गोरीत्यादौ संबुद्धिलोपेपि स्थानिवत्त्वेन ह्रु
स्वनिमित्तविघाताभावात्तत्रैतस्याः अतिव्याप्तिः परिभाष्यासंगतिः ॥ संनिपातस्याश्रयस्त्रीयत्वात्तत्र स्थानि
वत्वमिति चेत् ॥ असिद्धत्वस्यापि कथमश्रयस्त्रीयि प्रवृत्तिरिति तुल्यं ॥ अश्रयस्त्रीयेऽसिद्धत्वाप्रवृत्तिरपी
हृस्वस्यकेयरेनस्यष्टमुक्तं ॥ तस्याद्यादित्रिपादीस्थेसंनिपातपरिभाषाप्रवृत्तिर्नेष्टा तर्हि नित्यत्वादेव

११

इं०श्री०

२१ नन्वकृत्युत्मेतिमात्रं अतएवगच्छितेत्यादोसंनिपातपरिभाषयायत्नोपोन अन्यथात्रालिमितकलोपस्य
बहिरंगत्वेनासिद्धत्वादिहापिपरिभाषाप्रवृत्तिर्नस्यात् इतिदिक् ननुयः शिष्यतेसलुप्यमानार्थाभिधा
यीतिन्यायेनगौरीशब्दस्यसमम्यर्थवृत्तित्वेनतत्वाभावोत आह ईदूदंतमिति सप्तम्यर्थ इत्युपात्तार्थाद्वि
स[redacted]तद्वाचकशब्दस्यविशेष्यत्वात्तदंतविधिरितिभावः ईदूतोः किं अत्राभवाति सप्तम्याडादेशः अ
त्रात्रा इत्यस्यप्रगृह्यत्वेसतिइतिशब्दस्यप्रयोगः स्यात्यदकाले वृत्तावर्थांतरेइति न चार्थग्रहणंभावेवाप्या
दिपदानामाधेयाश्वरूपार्थेवृत्तित्वेपिअधिकंतुप्रविष्टंनतुतद्धानिरितिन्यायेनसप्तम्यर्थवृत्तित्वानायो
यात्प्रगृह्यत्वंदुर्वारमितिवाच्यं अर्थग्रहणसामर्थ्यात्सप्तम्यर्थमात्रेपर्यवसन्नमित्यर्थेमात्रतत्संस्पृष्टा
धेयार्थेपिवृत्तेर्नदोषः न चार्थग्रहणंवकुश्रेयसीकुलमधिष्ठिता इत्यर्थकेवकुश्रेयसीअधिष्ठितइत्या राम०
दौप्रगृह्यसंज्ञार्थमावश्यकं तत्रसप्तम्यर्थाधारस्यैवग्रहियार्थत्वादितिवाच्यं नपुंसकह्रस्वेनत्वादृशा २१

रूपस्यैवदुर्लभत्वात्‌ किंचइकोचीयजनहणोननलुमतेतिनिषेधानित्यत्वज्ञापनेननुम्विषयेतस्य
स्याद्वित्वीयालुक्यपितुम्निनलोपेतस्यसंज्ञाविधौनमितिद्वत्वेनेकारंतत्वाभावात्तत्राप्राप्तेः नचवात
प्रमीश्वरइत्यादौस्वामीश्वरेत्यनेनषष्ठीतत्प्रमयोर्विधानेनषष्ठ्याः सुपांसुलुगितिलुकिप्रमत्स्वमित्यर्थस्य
हणं॥भाष्यप्रामाण्येनवेदेतादृप्रयोगाभावात्‌ वेदेआपाद्यरूपाभावात्‌ लोकेतुसप्तम्यंतत्वेभवत्येव
प्रमत्स्वत्वं षष्ठ्यांतुतादृशंरूपंदुर्लभमेवभाष्यप्रामाण्यात्‌ इत्याहुः लोपधात्वेनलक्षणयाएवान्वयस्व
नात्‌ गोर्यादिपदानांसप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वंनन्वेवंगोरअभिप्रितइत्यादौविरुद्धविभक्तिरहितना
मार्थतयाभेदान्वयायोगात्‌ अभेदान्वयायगोर्यादिपदानांतदधिकरणेलक्षणायांआवश्यक
त्वेनसप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नत्वाभावः लुप्तस्मारणाव्युत्पत्तिबोधइतिवादानांमतेसप्तम्यर्थ
पर्यवसन्नत्वस्यैवाभावइतिचेन्नआविश्रयणक्रियायामेवगोरपदबोध्याधिकरणत्वस्याच

22 यइतिगार्ग्यपिकेलक्षणायांमानाभावात् वाय्यस्वइतिनसमासेइतिनिषेधेनतुनमनिवर्हिः। तस्यैको
सवर्णोइत्येतन्मात्रविषयतायाउक्तत्वात्· अलोप्रगृह्यस्यानुनासिकः। अण इति किं कर्तृ· हर्तृ· तच्चपरत्वा
कारेणापि आस्याप्य यत्नसमस्येवेतिवाच्यं अप्रगृह्यस्येति पर्युदासेन हल्प्रवृत्तौ लाघवायाचेत्येव वक्त
णा व्यंणान्त्रहणासामर्थ्येनचपूर्वैर्णावाणग्रहणादित्याहुः। इतिस्वरसंधिः। स्तोश्चुनाश्चुः। श्चुनेतिकर्तृनिर्दिष्टतीयासं
बंधिनोपिकर्तृत्वविवक्षणात्· योग इति· संयोग इति· संयोग इति तदर्थः। सख्याभीमइतिवद्योगेइत्युक्तिः सं
योगश्चाव्यवहितयोरेवेतिचितंकटुतैलमित्यादौ श्चुत्वप्रसक्तेन· अतएवचितनत्लभास्मिंडुतरादिष्पइत्या
दिनिर्देशाः संगच्छंते। ननुरषाभ्यामित्यत्रापदांतस्यमूर्धन्यइत्यनुवर्त्यणग्रहणस्यप्रत्याख्यानंकृतंभा
ष्ये· अत्रपदेऽपदांतस्येतिणत्वनिषेधस्तत्रस्यफलाभावात्तत्रपदांतग्रहणांस्यष्टार्थं· पदस्येत्युत्तरसूत्रा सम्० १२
धिक्रियते· नपदांताट्टोरनामित्यत्रनांताट्टोरनामित्येवमस्त्वंकार्यं· पदस्येत्यनुवर्त्तते· एवंचपदस्यांतादृष्

गीस्यरस्य स्तोश्चुते इत्यर्थः। एवं यरोऽनुनासिके इत्यत्रापि पदस्येत्यनुवर्त्तते। यर इति तद्विशेषणं। एवं च तदं
तविधौ यरंतस्य पदस्यानुनासिके परेऽनुनासिको भवतीति सूत्रार्थः। किंच यथाश्रुतेऽप्येतदर्थमपदांतस्य
त्यस्यानुवृत्तिरावश्यकी॰ तथा च स्तोः श्चुना श्चुरित्यत्रापि तत्संबंधे सकारतवर्गान्तस्य पदस्य शकार
चवर्गयोगे श्चुत्वमित्यर्थः। इह पदांतस्य सकारस्य तवर्गस्य च शकारचवर्गयोगे श्चुत्वमित्यर्थः। एवं सकार
तवर्गांतपदस्य पदांतस्य सकारस्य तवर्गस्य च वा षकारटवर्गयोगे ष्टुत्वमित्यर्थः। तेन याच्ञा ईट्॰ इत्यादौ
न स्यात्॰ राजन् शिनोति॰ सञ्चित्॰ रामषष्ठीकले॰ तट्टीका॰ इत्यादावेव स्यात् इति चेन्न॰ न पदांतादिति च ज्ञापका
त्तयोः सूत्रयोस्तत्संबंध एवेत्यदोषात्॰ पदस्येत्यस्यात्र संबंध एवेत्यदोषात्॰ पदस्येत्यस्यात्र संबंधेऽपि
उक्तज्ञापकादेर्व्यधिकरणत्वेन संबध्यते॰ पदावयवसकारतवर्गस्येत्यर्थेनादोषात्॰ यथान्यासेऽपि पदांतस्य
स्यत्र परे इति लुप्तषष्ठ्यंतमित्यपि ज्ञाप्यते॰ एवं चांतस्येत्यस्य स्वरितत्वमेव नास्ति॰ न पदांतादित्यत्र पदग्र
हणं तु पदद्वयेऽपि स्पष्टार्थमेव॰ न च त्यांतग्रहणं प्रवर्तिपरेऽत्यलं। हरिश्शेते हरति॰ विवृतत्वसाम्यात्सस्य वा:।

२३

विवाराख्यप्राणविवारमहाप्राणसंवाराख्यप्राणसंवारमहाप्राणानुनासिकानां तथाहि यनानां तादृश्यादेव च
ङ्छजस्त्साभवंति· एवमुत्तरसूत्रेपिबोध्यं· संज्ञाप्रकरणोक्तरीत्या तथाहि धनेत्यादेरप्यनादित्तमादायक
मं परस्मैपदानां णलित्यादौ सूत्रांतरस्थक्रमेणैव यथासंख्यप्राप्तिरपिसुलभेतिकेचित् चुप्रन्दतिश
दैस्तेनक्रमेणोपस्थितौ मानाभावाच्छित्यमित्यसिद्धमित्यन्ये सच्छिदिति· नचसलांजशांतेस्वरित्येति
सत्रेऽत्रैवतेस्वितुंयुक्तो ष्टुत्वष्टुत्वयोरसिद्धत्वाज्जश्त्वेनदत्वे तस्यष्टुत्वेनजकारस्तदीकेत्यादौ ष्टुत्वेनडकारे
चर्त्वस्यप्रवृत्तेरितिवाच्यं· उभयसूत्राकरणेनापिसाधयितुंशक्यत्वादित्याशयादित्याहुः· ह्वात्· तोः षि
त्यत्तस्तोरितिवर्तते· षिष्टाः प्रष्टमृति· विक्षु प्रष्ठौर्यजयाच्चेति नडिः· च्छोः शूडिति शादेशोऽडि· त्वात्गुणाभा
वः। प्रश्नेचासन्नकालेइतिनिर्देशात्संप्रसारणाभावः। नचतत्तज्ज्ञापकात् ष्टुत्वाभावस्यापिसिद्धौ सिद्धादिति राम०
यण् सूत्रं कार्यमितिवाच्यं· विश्नरस्यर्थत्वात्· न· षण्णोगर्य इति· पश्यक्यरेएतं· संज्ञात्वे कर्मधारयोवा· परेणानु २३
नासिकेनुनासिकोवा· परां नस्यतिकीवेदि· स्पष्टं चेदमेकाद्विवेक स्यतिसूत्रेभाष्ये· ननुपरोऽजमिन्द्रे

२४ स्येवस्त्रैतौ·नचयथासंख्यापत्तिःतस्यासार्वत्रिकत्वात्·आन्महतस्त्यादिनिर्देशाद्वेतिचेन्न·यदेतत्तुपञ्चमी
त्यत्रतकारस्यनकारानायत्तेरनुकानापत्तेरनुनासिकेइत्युक्तं·अनितेःक्विपिसंबुद्धावान्दचिनोषीत्यत्रनस्त्व
वीतिसत्येअत्रानुनासिकइतिपूर्वस्यानुनासिकत्वम्·ओंश्चिनोषीत्यत्रतस्यनकारापत्तेस्त्वविधेयकोयव
नुनासिकइत्युक्तंविधेयकोटौहयवरडितियकारस्तारम्यप्रत्याहारेतुक्रमन्ननमनं·वृत्तेर्वेतेत्यादावांतस्त
स्यान्निरनुनासिकत्वकारवकारयोरेवापत्तिः·यदितुयकारादिविधानसामर्थ्यादनुनासिकएवभविष्य
तीत्युच्यतेतर्हिसंज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वेनक्वचित्तदभावबोधनायतत्·तेनककुद्मान्तइत्यादौनदोषइ
त्याहुरितिदिक्·स्पर्शेचरितार्थइति·उपलक्षणमिदं·यवलानामपिप्रवृत्त्यंगीकारात्·इदमपिजाति
पक्षे·व्यक्तिपक्षेतुप्रतिलक्ष्यंलक्षणभेदाद्भिन्नविषयकलक्षणस्याचरितार्थत्वात्तत्रापिप्रवृत्तिर्दुर्वा
रैव·जातिव्यक्तिपक्षयोश्चलक्ष्यानुरोधेनव्यवस्थितत्वंस्पष्टंचेदंहयवडितिसूत्रेभाकरे·वस्तुतोऽस्य

24 क्तिपक्षेपि तादृशाव्यक्तौ चरितार्थोऽस्यां व्यक्तौ न प्रवर्त्तते इति वक्तुं शक्यं तदुक्ताभिकोयएणचीस्त्रकै
पठेन दृष्येपि पदार्थे उत्सर्गापवादभावः संदिग्धत्वाश्रयोस्त्येवेति अन्ये केचित् स्थानेंतरतमसूत्रेस
मम्यंत पाठस्य भाष्यकृता दूषितत्वेन दृष्टयुक्तेरसंभव किंच महिष्याानित्यादौ षस्यानुनासिकापत्तिः
।न चास्यो कयुक्त्या वारणं सूत्रे मते षस्य स्थानप्रयत्नांतरतमऋकारसत्वात् टिलोपस्यासिद्धत्वेतु
निमित्तकत्वेनोभयोः समत्वात् जश्त्वंतु न टिलोपस्यासिद्धत्वात् मतुनिमित्तकपदत्वं वाधित्वांतर
गत्वेनांतर्वर्तिसुबंतनिमित्तकपदत्वमेव भवति किंचात्र काके न चित्प्रयुक्तस्य पदस्यांत्र्वीपीयस्या
नुकरणे षस्यैतदापत्तिः न चानुक्रियमाणरूपभंगापत्त्या न तत्र शास्त्रप्रवृत्तिः विरक्षंपचभ्यह
त्यादावित्याविल्वः रूपस्य नापत्तेः न चास्यासिद्धत्वादत्रप्रसक्तं जश्त्वं तेऽइतिस्यात् न्यायाप्राप्तजश्त्वाकर राम २८
णप्रयुक्ते पदत्वाभ्यां सेतानुकरणे तस्य कर्तुमयोग्यत्वात् अत एव कृतत्वस्यैऽनुकरणार्थत्वं तत्कारो

पदेत्रास्य भाष्यकृता स्थापितं· तस्मादनुस्वारस्येति सूत्रात्सवर्णग्रहणमपकृष्य परः सवर्णोऽनुनासि
कोऽभवतीति व्याख्यातान्न दोषः। तदुक्तं भाष्ये· रेफेऽनुनासिकपरसवर्णयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। न वक्त
व्यः· रेफोष्मणां सवर्णा न संतीति· चतुर्दशसूत्र्या व्याख्याने हि ऊष्मग्रहणं व्यर्थमत्र स्यात्· तस्य अप्रकृत
त्वात्· ममत्वं प्लुतद्वारणाय। वत्स्यकेन यत्नेन रेफस्यापि तद्वारणमित्याशयः सवर्णा न संतीत्यस्य
चानुनासिकत्वविशिष्टाः सवर्णा न संतीत्यर्थ इत्याहुः। चिन्मयमिति· तत्प्रकृतवचने इति सूत्रेण तदितिवा
क्यभेदेन क्वचित्प्राचुर्यरूपप्रकृतवचनाभावेऽपि मयडर्थमिति अत्र स्वार्थे मयट्· अत एव चिन्मयं ब्र
ह्मेति सामानाधिकरण्यं अत एव तत्र सूत्रे तदिति चरितार्थमिति दिक्। उदस्थास्तंभोः पूर्वस्य थस्यासिद्ध
त्वादिति· तत्र त्वर्वलिस्कंदेस्कंदस्युपसंख्यानं अध्येहस्मुतं दस्योगे चेति वक्तव्यं· उत्कंदो रोग इति भा राम
ष्यं विरुध्येत अस्मिन्वार्तिकस्यारंभसामर्थ्येन लोकेऽपि प्रवृत्तेरिति चेन्न· भाष्योदाहरणप्रामाण्ये २५

न नेति योगविभागेनासिद्धत्वस्य तत्र बाधेनादोषात् । वक्ष्यमाणभाष्यकैयटन्यासरीत्यायस्यासिद्ध
त्वाभावेन वृत्तिसंमतपाठेपि उक्तरीतेरादर आवश्यक इति सर्वत्र च त्वं भवत्येवेति वस्तुतत्त्वं । यथोद्दे
शं यत्नाश्रयत्वेन बहिरंगासिद्धत्वं । अयोगोऽन्यतरस्यां । उदः स्थास्तम्भोरित्यस्मात्पूर्वस्येति सवर्णग्रहणं चा
नुवर्त्तते तदाह । पूर्वसवर्ण इति । यदि तु हस्य सवर्ण इत्येवोच्येत तदा सेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति हस्य
ह एव स्यात् । एवं च वचनवैयर्थ्यमपि स्यात् सामर्थ्यात्तु वर्गग्रहणस्यापि स्वरितत्वं कल्प्यते । अन्यतरस्यामि
त्यखंडो निपातो विकल्पार्थः । सूत्रे वेति वक्तव्ये गुरूच्चारणं स्पष्टार्थमिति नव्यास्तं पर्यायेण लाघवगौरवा
नादरणात् । चकार इति । सर्वेश शौटीत्यप्यलेरवने पिचर्तदर्घ्यानस्यासिद्धत्वाच्चलोन्तरं छत्वमिति प्रक्रि
याबोध्या । आक्रंस्यते इति आत्मनेपदित्वादिडभावः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः । ययीति किं । दंशनम् । त्रास०
अ इत्याकारसवर्णस्य दीर्घेकारस्यानुनासिकस्य प्रसक्तौ मायाजिसमः । ञ्मो नेति सिद्धे मेसु क्तिर्दमपरे

रस्येतद्विषयेप्रत्ययात्सन्नयतीत्यादौमा नोधातोरितिनसबाधनार्थानिषेधस्त्वनंतरस्येतिन्यायेनानु
स्वारस्यैवस्यात्ः ध्वनितंचेदमेतदोनितिसूत्रेभाष्येऽमामशितिसूत्रेभाष्येच॰तत्राहि मोराजीतिअ
नुस्वारादिवाधनार्थप्रित्युक्तमित्याहुः॰हेमपरेवा॰मपरेइतिवक्तु त्रीहि॰नतुपंचमीतत्पुरुषोऽसंभवा
त्परस्यहलंसमुच्चयवारणार्थः॰अहरहर्नयमानयमानयमानोगामश्वंपुरुषंपशुमित्यादौच्चश्रा
द्धंविनापिसमुच्चयदर्शनात्॰यथासंख्यमनुदेशःसमानां॰संख्यासाम्यंचवाचकत्वाद्धकृतेबहुधा
ययास्यतासीलत्रुरोरिति॰क्वचिदर्थकृतमपिपरस्मैपदानामित्यादौङः॰सिधुट्टाडइतिपंचमीव्या
ख्यानात्॰पदस्येतिवर्ततेङकारात्परः सकारेपदस्यधुडितिवाक्यार्थः॰तत्रपंचमीसमसमर्थानुप्र
हायधुट्परादिरेव॰ एवमग्नेपिङमसरस्येत्यादितुफलितार्थकथनमित्याहुः॰तन्नः॰परस्येत्यादेः॰ष
ष्ठ्यंतस्यैवोपस्थितत्यात्तयान्वयासंभवात्॰अतएवतस्मिन्नितिसूत्रभाष्यादौउभयनिर्देशेपंचमी

निर्द्देशो वलीयानित्यादिर्यत्र आस्थितो फ्रदादिस्य सार्वधातुके इत्यादौ परादित्वसिद्ध्ये· एवं चयत्वमी
त्वार्थे सीति सप्तमी तु षष्ठ्यर्थे इति फलितं तदा हस्येति· नच इड् इत्यस्य संदिग्धत्वेन सीत्यस्यासंदिग्ध
त्वेन विपरीतमुचितं· तस्यापि लाघवार्थत्वेन सं दिग्धत्वात्· पदस्येत्यनुवर्तमानस्य वैयधिकरण्येना
चयात्पदावयवस्य सस्येत्यर्थः। ननु संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यपस्यान्याप्यत्वेन सीति प
दस्येत्यस्य विशेषणं· तथा च यस्मिन्विधिरित्यनया परिभाषयासादेः पदस्येत्यर्थेन षड्संत इत्यत्रै
वधुड्स्या ननु निड्सुड्त्यादौ इति चेन्न· आर्धधातुकस्येड्वलादेरित्यत्रादिग्रहणेन विशेषणविशेष्ययोरु
भयोर्मध्ये विशेष्यस्य षष्ठ्यंतत्वे विशेषणस्य सप्तम्यंतत्वे वैयधिकरण्यमेवेत्यर्थज्ञापनेनादोषात्· ज्ञा
पनेनुपदस्येति विशेषणमेव तत्तु विशेष्यं असंभवात्· एतेन आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यत्रादिग्रहणेन
विशेष्यपोष्ययोरुभयोरपि सप्तम्यंतत्वे एव यस्मिन्विधिरिति परिभाषायाः प्रवृत्तिरिति ज्ञापितत्वे

क·बो·चा

२७ ततदादिविध्यभावेपितदंतविधौसांतस्यपदस्येत्यर्थोदुर्वारइत्यपास्तं·सामानाधिकरण्याभावेनत
२७ दंतविधेरप्राप्तेःस्मान्तात्यभिप्रायाबाधकल्पनापेक्षयावैयधिकरण्यज्ञापनस्यैवौचित्यात्·इतिदिक्
षट्त्वंतइति·धुरिभस्यचत्वेडस्यचर्त्वंभवत्येव·नचलक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायेनधस्यचर्त्वेडस्यतद्गुल
भेऽञ्चर्त्वस्यहि·धकारस्यककारोडकारस्तकारोचेत्यवलक्ष्यंनाधिकं।मानाभावात्·एवंचलक्ष्यभेदान्नक्ष
श। तिःएतेनमचक्षाजचक्षुर्णेइतिव्याख्यातं·चर्त्वस्यासिद्धत्वाच्चयोद्वितीयाइति·नअतएवडःसितुडितिना
स्मृत्रि·चीतुक्नतुधुटमेवानुवर्त्यसीतिसाहचर्यात्शीतिससम्यापिषष्ठ्यर्थेव्याख्येया।षट्स्वंतसे
घ। ववाद्इतिपाठोमित्याशंक्याह·यांस्त्वादीति·अन्यथापदांतऽस्यपरत्वाभावान्नस्यात्·विरम्यामित्या
दौत्वायपदांतादित्यावश्यकमितिस्पष्टमाकरे·किंचचर्त्वस्यासिद्धत्वात्चयोद्वितीयाइत्यपिनस्या स्म
त्·तुकितुतस्यासिद्धत्वाम्श्वाप्राप्त्याभवत्येवपक्षेद्वितीयादेशइतिदिक्।चतुष्टयमिति·श्रुत्वतुको २७

रिवच्छत्वस्याप्यसिद्धत्वान्मच्छुवीतिरूत्वं न ऽ नोऽह्रस्वाश्चिङ्मुक्ति त्यंयद्यपि पदस्येति षष्ठ्यन्तमनुवर्
तंतस्यापि पंचम्यंतऽ मत्वनेन सामानाधिकरण्यासंभवादवयवत्वसंबंधेन विशेषणं मेंऽकलुप्ता
पदेरित्यनुवृत्तेश्चाजादेः परस्येत्यर्थः । तेन दध्निनेत्यादौ नातिप्रसंगः । नन्वेवमपि विभक्त्यर्थान्वयार्थं
ते तदंतस्यऽमध्यदेनवृत्त्योपस्थितौ वद्रूपकत्वेनऽ सिद्धत्वान्वयो न स्यात् पदार्थैकदेशत्वादिति चेन्नऽ
मत्यं पदमित्यर्थमुपजीव्य विशेषणत्वस्तानसापेक्षयेत विधिरित्यस्य प्रवृत्तेस्तस्यामवस्थायांऽ
सिद्धत्वादित्यन्वये बाधकाभावेन क्षुसार्थाबाधे नैव तदंतग्रहस्योचितत्वात् । स्पष्टं चेयं परीत्तिर्वै
नविधिरिति सूत्रे भाष्ये तथापि चेयधिकरण्यापेक्षयाविभक्त्यर्थद्वारकसामानाधिकरण्यमुचि
तं । तदेतत्फलितमाह । ऽ मंतव्यं सदंतस्मादिति । स्पष्टं चेदं भाष्ये वस्तुतो विभक्तिविषयमवैयधि
कर्ण्यापत्त्याविभक्त्यर्थद्वारणाऽसामुत्वात्कसमयकल्पनापेक्षयाभाष्योक्तं वैयधिकरण्यमेवन्याय्यं ।

अचीतिसप्तम्यो:ङ:मइति यंचम्याषष्ठ्यर्थकत्वं सप्तमीनिर्देशात्तुलाघवस्तुलक्ष्यवार्थेयस्मिन्विधिरि
त्यस्यप्रवृत्त्यर्थउत्तरार्थश्च॰स्यष्टंचेदंतस्मिन्निति सूत्रेभाष्येङ:मुडिति॰ङ॰मितिप्रत्याहारेकृतेऽपिटि
त्वंसामर्थ्यात्संज्ञिभि:संबध्यतेनयथासंख्यंङु:ङ्णुङ्नुट:प्रवर्त्तते॰नचङम:परस्तूयस्मिन्निति
बहुव्रीह्याश्रयणेनङुङ्नुट:उपस्थापनीयाइतिवाच्यं॰अधिकरणेबहुव्रीह्यापत्ते:॰तेषामुच्चा
रणाभावेनोपदेशांशस्यलाभावादितसंज्ञानयतेत्स्यङकारस्तत्त्वाम्रणार्थ:॰तत्तुपरमदंडिनाविस्पाद्य
वेतत्वर्णितंविमत्स्याप्यत्वान्ङुङ्स्यात्॰नचोत्तरपदत्वेचेतिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेध:॰अपदादिवि
धाविति पर्युदासेनपदांतत्वनिमित्तकेउत्तरपदस्यविधावेवतत्प्रवृत्तेर्नलुमतेतिसूत्रेभाष्यस्य
ष्टत्वात्इतिचेन्न॰ङञिचपरेइत्यत:पदेइत्यनुवर्त्यञिजादि:पदस्येतिव्याख्यानेनतादोषात्॰माघ राम
कुंभवापिनाविस्तारेणसमस्यमानसुगणीवाइत्यादौचप्रत्ययलक्षणस्यप्रतिषेधवारणायपदं २८

तत्वनिमित्ते इति॰ गोचेत्यादौ तद्वारणाय॰ नरपरस्य विधाविति अयं त्वकचित्क इ्कोयणचीति नि
र्देशात्॰ एतेनैकोयणचीत्येव ब कुं पुंकमित्यपास्तमित्याकुः॰ प्रकरणेइति॰ अत एव सम॰ सुटीत्या
दौ प्रश्लेषेण सकारविधानेनैव इष्टसिद्धौ समुंकानामितिवचनं नकार्यमिति भाष्योक्तं संगच्छते॰ विस
र्जनीयस्य सः॰ अचेतस्यावसानेपि प्रवृत्त्यापत्तिः॥ विसर्जनीयेन खरइवतस्यापि निमित्तस्याक्षेपा
त् कचावसाने संहिताधिकारादेव न भविष्यति॰ अवसानसंज्ञया संहितासंज्ञाया वाधादिति वा॰ अंग
संज्ञाभेदेन वाध्यवाधकभावायोगात्॰ संहिताधिकारपठितावसानकार्याणामसंभवदुक्तिकत्वा
त्तु पत्तेश्च॰ नवत्तेःपुनः संहिताधिकारः॥ तोर्लीत्यादौ मंडूकप्लुत्यापत्तेः॥ स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये॰ इति चे॰
र्व
त्त॰ स्वे स्थानयोरित्यतो मंडूकप्लुत्या एकदेशोस्वरितत्वप्रतिज्ञाया चरवरीत्यनुवर्तते तदाह खरीति॰ रास॰
यत्तु रो रीत्यस्यापि खरि सः रोः सुपि॰ त्रापरि सर्जनीयः॥ अस्मात्॰ वा शरि॰ कुप्वोः ᳲक ᳲपौ च॰ इत्यादिड्डा

यावेत्यंतं प्रकरणं पठित्वा भोभगो इत्यादि प्रकरणं रुपदद्यरितं मयउओवेत्यंतं पाठ्यं· ततोऽपदां
तस्येत्यादि· ह्रार्थमिइत्यादौ खरो रित्यस्य नानुवृत्तिः। अस्वरितत्वात्· काम्येरोरेवेति वार्तिकाच्च· एवं
चरवसानयोरिति सूत्रे विसर्जनीयग्रहणं प्रकृतसूत्रं च तत्कार्यं· न च कवर्गत्तत्वी यादो कुप्वोरित्यस्मा
दितिवाच्यं मंडूकानुवृत्त्या कुप्वोरिति सूत्रे खरीत्यस्य संबंधेनादोषात् इति· तन्न· गीर्षु इत्यादेवाश
रीति पाक्षिक विसर्गापत्तेः रोः सुपीति चानंतरस्येति न्यायात्तस्यैव नियमः स्यात्· वाशरीत्यस्या
सिद्धत्वाच्च· सिद्धांते तु वाशरीत्यस्य विसर्गस्थानिकत्वान्नियमेन खरवसानयोरिति विसर्गाभावप्रा
प्तिरेव नास्ति· यदि तु वाशरीत्यत्र रोः सुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेनार्थाधिकान्नियमः परतया प्रा रामः
प्ताय तस्यापि नियमेन व्यावृत्तिरित्युच्यते तर्हि पर्यवसन्नेकपदलाघवापस्वरितत्ववाक्यभेदा २९
ने दिकल्पनैः सेयं महतो वंशस्तंबाद्धुद्वाकृष्यत इति ऋलक्सूत्रस्थभाष्यविरोधः। कुप्वोः ᳵकᳶपौ चेति व

तवरवसानयोरः इत्येव सिद्धे पर्याये पुलाघवगौरवानादरेणैव विसर्जनीयपदस्य सत्वे नवर्णस्थतत्वा
घवगौरवस्याप्रयोजकत्वात् इत्याहुः रुप्रकरणे उक्तिव्याख्यानस्य फलमाह लोपस्यापीति त्रिसकारक
मपीति स्कोरिति लोपस्तु नः असिद्धत्वात् अतएव सलोप्सलीत्यपि न पुनर्द्वित्वं तु नः त इत्येलक्ष
णस्येति न्यायात् यत्तु वर्णद्वित्वं स्थाने द्विर्वचनमिति तत्त्वभेदान्नवस्येव पुनर्द्वित्वमिति तन्न गुरवो
ऽभिसारे सत्येलक्षणस्येति न्यायेन पुनर्द्वित्वारणे परस्माप्यप्रामाण्येन विकारस्थलभेदानाश्र
यणात् अतएवाष्टमिकपदद्वित्वस्य न पुनः प्रवृत्तिः वस्तुतस्तु वर्णद्वित्वं न स्थाने द्विर्वचनं किंतु स्थो
द्विः प्रयोगरूपमेव एकस्य विधिविषयतायां आद्यवेनातिरिक्तादेशकल्पने गौरवे णचरतस्यस्योच्चार
णक्रियानिरूपितकारकविभक्त्यंतत्वस्यौचित्वेन च पाष्टद्वित्ववदत्रापि तस्येव न्याय्यत्वात् ननु
समः सुटीति सूत्रे वेति पाठेनैव पक्षेमानुस्वारे सिद्धे ऽनुनासिकात्परः इत्यादि इतिपर्यमत आह रूप

द्वयमिति॰ नन्वनुस्वारस्यानच्त्वात्ततः परस्य द्वित्वं तस्यादत आह॰ अनुस्वारेत्यादि॰ अकारस्योपरीति॰
यद्यपि हयवरट्सूत्रभाष्ये ऽट्स्विति सामान्यतऽक्तं तथापि पुंसि त्यादावुकारं निमित्तीकृत्यानुस्वा
रस्यवधाने एतन्मात्रांशानुस्वारस्थानिकानुस्वारस्यैवानुस्विसर्जनीयेति सूत्रे ग्रहणेनेति समाधानप
का रभाष्यप्रमाणात्प्रादिदमवसीयते॰ इकोरायुक्तरं हि पाठे ऽनुस्वारमिलिंगटहीत्वा ऽदेशप्रत्यययोरित्यपत्वं
दुर्वारमेव स्यात् इत्याहुः शर्पु चेति॰ इदं च हयवरट्सूत्रे भाष्यस्य स्पष्टं कुः प्पुः कप्पौ चेति निर्देशाच्चात्र प्र
माणं अयं च पाठो ऽनित्यः ॥ नुम् विसर्जनीयशर्व्यवायेपि॰ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपीत्यनयोर्विसर्ज
नीयानुस्वारोपलक्षक नुम्ग्रहणात्॰ एत एव यज्ञ इत्यत्र यम परत्वेपि ज द्वित्वं॰ स्पष्टं चेदं नुस्वना
सिकेति सूत्रे कौमुद्यामित्याहुः ॥ वचनान्तरे लोति॰ ननु वचनं योर्युपस्थवृत्तौ क्रमेणैवाप्रवृत्तौ लक्ष राम. २०
स्यैव विधानापत्तिः ॥ द्व इत्यनेनोच्चारण द्वयस्यैव विधेयत्वादिति चेन्न॰ पूर्वत्रासिद्धत्वाह्युस्थयोः

क्रमेणैव प्रवृत्तिः। तत्र प्रयोगसमवाय्यन्यवर्णोच्चारणएवं एकतकारोच्चारणस्य सिद्धत्वेनैकस्यैव वि
धितास्वार्थविषयत्वात्तत्रैकस्य द्वितीयोच्चारणस्यैकेनसाधुत्वबोधनेऽपि द्वितीयेन तत्योनत्वयोर्मध्ये
ऽपरस्य द्वितीयोच्चारणस्य साधुत्वबोधे तत्प्रभावात्· यत्तु अनुस्वारपदेऽणोऽप्रगृह्यस्येत्यनुनासि
कोन· अनुनासिकाभावपक्षे इदुत्कृत्वादित्याकुस्तन्नेति ध्वनयन्नाह अणइति· तस्यासिद्धत्वात्तत
द्ग्रहणमितिभावः अभ्युत्पत्तीति· अभ्युत्पत्ति पदे च ज्ञापकमतः कृकमीतिसूत्रे कमिग्रहणं नैव सि
द्धं कंसग्रहणमेव पुंश्लोकमिति· नच ग्रासः किञ्चेतीमनिकित्वादुपधालोपप्रसङ्ग इचेतिच लस्यासिद्ध
त्वात्तत्वप्रत्वमेव नास्तीति वाच्यं· अभ्युत्पत्ति पदात्र्ययणायणात्· भुत्पतिपदे तु च्वरतेर्यमतेर्वे
ति निरुक्तप्रामाण्यात् स्वरधातोरूपधाया ईत्वं च प्रत्ययश्चेति भुत्यादनेऽइदं बोध्यं· त्रय्ये· त्र्यनिति द्वि
तीयान्तानुकरणं· षष्ठ्याः सुपां सुलुगिति लुक् प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशस्यानित्यत्वेनाप्रवृत्त्या

कृ॰शो॰श॰
३१ तत्वादनुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षयार्थवत्वात्प्रातिपदिकत्वं॰ न लोपस्तु न अयस्मयादि
31 त्वात्॰ एतेन कानिष्कास्वातं चासविसर्गस्य ᳵकᳶपौदवारौ: किंचास्यैव तौ स्यातां॰ खरवसानयोरिति
विहितस्यत्वेतयोरसिद्धत्वात्सत्वमेवस्यादितिवाच्यं॰ अर्थाधिकारेण खरवसानयोरितिवास्तत्रमात्रवि
हितस्यैतद्विधानात्॰ अतएवशर्परेनेति नसत्वंतं॰ कुप्वोरित्यत्रापि चेन सत्वं नेत्येवानुकृष्यते॰ तत्सा
मर्थ्यात्तद्वपत्तेर्विसर्गसिद्धिरिति॰ तथासतिसत्वानिषेधेपि विसर्जनीयस्य तत्सत्त्वविहिततयास्याता
मेव तौ विसर्जनीयपदे तु तद्विधानद्वारैकसत्वाभावबोधनात्तन्मात्रविहितत्वं॰ शर्परेनेतिसत्त्वंतु
क॰ स्वरुरित्यादौ चरितार्थं॰ यद्वा कुप्वोरितियोगंविभज्यशर्परेइत्यनुवर्तनात्शर्परेकुप्वोर्विसर्गस्य
विसर्गोजिह्वामूलीयोपध्मानीयापवादः॰ ततः ᳵकᳶपौचेति॰ कुप्वोरित्येव॰ शर्परेइतिनिवृत्तमिति राम॰
व्याख्यानात्॰ कस्कादिषु च॰ पद्यप्यतः॰ कङ्गुत्तरमिलः॰ पङ्क्तिनिवृत्तेः॰ अतइतिदर्शनात्॰ तथापि ३१

कस्कादिषु विशिष्टपाठाद्यथा पठितविसर्गस्थानिकासाधवइत्यर्थस्तत्फलितमाह राविणइति·

८क ८ घयोरपवादइति· तद्विधायकस्यचापवादइत्यर्थः एतेनपदेतयोरभावेचाप्रिताचर्प्प्रमित्य·

पास्तं· संहितायां यद्यपिवर्णाव्यवायेतस्मिन्निति परिभाषया सिद्धं वर्णशून्यकालव्यवायेकालव्य

वाय वधानेनानुष्ठितांगकार्योतिलेमादीनांफलजनकत्ववत्वात्कालव्यवहितनयोश्चारितवर्ण

नां शब्दानांचमायादकानंनामेकः शब्दः सम्यग्ज्ञातइत्यादिभिः फलजनकत्वबोधनेमानाभाव

नतादृशशब्दस्यासाधुशब्दत्वाच्छब्दसाधुत्वे सं हिताधिकारोव्यर्थः तथापिकालव्यवेतस्यापि

कालसाधुत्वबोधनद्वारातद्धावृत्यासार्थकंबोध्यं· अतएवावग्रहादौसंहिताधिकारबहिर्भूतानइस्सि

द्धिः अतएवनिर्दिष्टएवपरिभाषयावर्णशून्यकालव्यवायस्तत्रनव्याप्यतेकालव्यवायस्यसंहितये

श्चारणेसर्वत्रार्धमात्राकालव्यवायस्यसत्वेनतद्रूपेन्द्रपाधिकोर्धमात्रकालव्यवायएव· अतएवसु

32 हूतादिव्यवायेनार्थबोधो नापि साधुत्वमित्याहुः। केचित्तु निष्ठग्रहणेन वर्णैकशब्दान्यकालोपि व्यावर्त्यते·
अवग्रहे तु संप्रदाय एव शरणमस्मिति तत्रासाधुप्रयोगेपि न दोष इति इदं सूत्रं व्यर्थमेव· ध्वनितं भाष्ये
इत्याहुः। आङ्·माङोश्च· आङः साहचर्यान्माङ् अव्ययमेव गृह्यते· तेन माङ्·माने इति धातोः क्विबंतास्य
परे नित्यमुगेत्याहुः। स्मेनाम्बुरेति· तथा चेत एव ज्ञापकाद्व्याख्यानाद्वा षष्ठ्यर्थे इयं पंचमीति बोध्यं· अ
त एव ए ओङ् सूत्रे भाष्ये वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यंते इति पक्षे आत्तुयेत्यादौ तु कमाङिं नयेष्टुचे
त्यो वसिद्धे दीर्घादिति तुग्विधानं ज्ञापकं। नदीघीव यवस्य ह्रस्वत्वप्रयुक्तस्तुगित्युक्तं संगच्छते· पदं
तादवायद्यपि प्रकृतसूत्रभाष्ये इकोयणचीति सूत्रभाष्ये· च दीर्घाद्यदांता ह्रतिसूत्रमेकमिति लभ्यते·
तथाप्येओङ्·ओङ् ऐऔजिति सूत्रे भाष्येस्पष्टतयैव योगविभागः प्रदर्शित इति बोध्यं। अंतग्रहणं राम॰
तु समर्थपरिभाषानुपस्थानाय· तेन तिष्ठतु कुमारी छत्रं देवदत्तस्य इत्यादावपि विकल्पो भवत्ये ३२

वेति कैयटास्य: सामर्थ्यस्यैत्र सूत्रभाष्यस्वरसोप्येवमेव· इति हरदत्तोपि:॥ शर्यरेव विसर्जनीयः परग्रहणं तु
स्पष्टत्वमाव कुर्वन्नीर्द्विबोधनद्वारा विपरीतार्थवारणार्थं· सोपदादेर्नच पदे इत्येव कुधौरित्य नुवृत्त्या प | धु
स्मिन्विधिरिति परिभाषया चक्रपवर्गादावपदे इत्येवासिद्ध आदिग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न· अपदस्ये
वादिरित्यर्थलाभार्थेन सत्वात्· तेन उरः कायतीति विग्रहे सुबुत्पन्ने· पर्वं समासेपि उरः के ले त्यादौ नस
त्वं· आदिग्रहणसामर्थ्येन तल्लब्ध्यावधारणेन चपदत्वयोग्यप्रातिपदिकानवस्येव ग्रहणात् देवत
स्कं इत्याहेत्यादौ तु भवत्येव· तत्रानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया पार्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वात्·
एतेन स. प्रत्यये इत्येव सूत्रे पि तु मुचितमित्यपास्तं· कुधोरिति· अपदाद्यावितिद्विवचनविषये सौत्रत्वा
देकवाच्वनं· प्रत्येकं संबंधादेकवचनमित्यादि ग्रंथानामप्ययमेवाशयः· अन्यथा सहविवक्षायां द्वं
द्वविधानेन साहित्यस्यैवाच्यतावच्छेदकत्वेन एकार्थीभावसत्वेन च निष्कृष्य प्रत्येकं संबंधो दुर्घट

रतितेषामसंगतिः स्यष्टैव अतएवगच्छतिदेवदत्तमयइदंताविसार्देरस्माकुमित्याहुः अनव्ययस्येति
वाच्यमिति उपपयस्कामस्यता त्यादौतुसत्त्वंभवत्येव अव्ययीभावस्याव्ययत्वेतु अमुखस्वरोपचारइति
परिगणनात् उपचारश्चाबेनाता हुकमीतिसत्त्वमेवगृह्यते अतएवभाष्ये उपचारग्रहणमनः स्कमी
तिसत्त्वेऽनुत्तरपदस्थस्येत्यस्यसंबंधेनप्रत्याख्यानमितिवदंति प्रातःकल्पमिति नन्वाधिकरणशा
क्तिप्रधानस्यापिप्रातःशब्दादेशीपदसमाम्यादन्वयायरोबाभूतमस्तुरित्यादौदोषादेरिवशक्तिमत्त्व
त्वमवश्याभ्युपेयं एवंचसत्त्ववाचिनोनव्ययत्वात्कथंनिषेधइतिचेन्नत्वामर्थेनभाष्येप्रातःकल्प
मित्युदाहरणेनचभक्तनपूर्वाव्ययत्वमादायनिषेधप्रवृत्तेः रणःषः पूर्वस्यापवादः नचउक्तेः क राम॰
स्यं सोः पयः गीः कास्यतीत्यादौचरितार्थमितिवाच्यं अनव्ययस्येत्यस्यापदादावित्यस्यकाम्ये ३३
योरेवेत्यस्यचात्रापिसंबंधात् अतएवात्रप्रकरणेसर्वत्रसत्त्वमेवविधेयं रणाउत्तरस्यविसर्ग

सङ्ग्निकसस्यानेनषत्वमितिभाष्योक्तंपक्षान्तरंसंगच्छते·तस्यद्वोर्हेषुसकाराभावात्षत्वाप्रवृत्तिःस्य
ष्टैव·विसर्गस्यकुप्पस्थानित्वकल्पनसामर्थ्यादेतद्द्वयोस्तेरेषामसिद्धमपिन·किंचेणःषइतिसूत्रे
स्पष्टायावेत्यत्रमपिकर्तुंशक्यत्वान्नदोषइत्यन्यत्रविस्तरः।नमस्पुरसोर्गत्योः८।३।४०।तदुत्तरमपदादावि
तिनसंबध्यते·गत्योरितिविशेषणात्·इदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्य।मुहुसःप्रतिषेधइति·यद्यपिभाष्या
दौपुंमुहुसोःप्रतिषेधइतिपठितं·तथापिपुंशब्दःफलाभावान्नोपन्यस्तः·संपुंकानामितिसत्ववि का५
धानेनैवषत्वाभावसिद्धेः।जिह्वामूलीयादिनिवृत्त्यर्थंचतदावश्यकत्वात्·अतएवसादेशाभावेपुंस्का
मेत्यत्रइदुदुपधस्येतिषत्वंप्रसज्येतेतिपुमःखय्यम्परेइतिसूत्रस्थंभाष्यंसंगच्छते·अन्यथाते
नषत्वाभावसिद्धौतदापादनमसंगतमेवस्यात्·षत्वाभावार्थंसादेशेआरब्धेतत्रपुंग्रहणंमास्त्वि
त्येवहितदाशयःतद्वचनंकर्त्रोश्चभेदएवेत्याहुः।वस्तुतस्तुकात्यायनेनैवपुनःकृतत्वात्षत्वप्रति

षेधारंभेकृषेरजतापत्या श्रुमतहणंप्रदेशांतरस्थाद्धस्वातादाविति षत्ववारणायेति पुंस्त्वमित्या
दावनुनासिकपक्षेपि षत्वं नेति दिक् ॥ चतुष्कपाज इति ॥ इदुदुपधस्येति नित्यं षः ॥ भाष्यप्रामाण्येन
चतुष्कपालेऽप्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति प्रत्ययस्येति पर्युदासो न ॥ न च कृत्वोर्थ इत्येव सूत्रमस्तु
पदस्येत्यधिकारात्कृत्वोर्थे विद्यमानस्य पदस्येदुदुपधस्य यो विसर्ग इत्यर्थात्पंचकृत्वः करोती
त्यादौ दोषाभावात् अपि चतुष्करोतीत्यादावव्याप्तिरिति वाच्यं ॥ कृत्वोर्थे इत्यस्याप्रसिद्धत्वेन चतुष्पाद् इदुदु
पधस्येति नित्यं षत्वापत्तेः ॥ न चोपसर्गादिति सूत्रस्थासमासेपीति ग्रहणं ज्ञापिते प्रकरणेऽप्रकरण
मस्ति प्राप्तमिति पक्षेन दोषः ॥ तथाहि असमासेपीति न सर्वपदाधिकारनिवृत्तिद्योतनमुखेन स रामः
मासयोः प्रवृत्त्यर्थं अधिकारनिवृत्तेरन्यथाप्यापि माख्यानादेव सिद्धेः ॥ किं तु संज्ञायां पूर्वपदादि ३४
तिनियमस्यावर्तितेणत्वप्रतिप्रसवापसमासासमासयोर्विशिष्यविधानार्थं योगे योगस्यापि श्री

कृतेतुपूर्वपदादितिद्वितीयोपसर्गादसमासेऽपीत्यस्यासिद्धत्वान्नियमेनव्यावृत्तेरेवकर्तुमशक्यत्वात्त्वय
मिदमेतस्यज्ञापकमितिवाच्यं· मध्येपदान्यायेनोपसर्गादसमासेऽपीत्यस्यव्यावृत्तेर्निमित्तेनकर्तुमश
क्यत्वात्तस्मात्मनयनमित्यादौणत्वव्यावृत्तयेसमानपदेइत्यस्याखंडपदेइत्यर्थविवरणकत्वेनपूर्वपदा
दित्यस्यविध्यर्थत्वाज्ज्ञातयावज्ज्ञापकस्यैवासंभवेनतस्यतत्स्यगर्भस्तावेवैवगतत्वात्· साहचर्ये
णैवनिवाहस्सिद्धेकृत्वार्थग्रहणंतदनित्यत्वज्ञापनार्थं· तेनदीधीवेवीटामित्यत्रधातुसाहचर्येण्या
गमस्यैवेटोग्रहणं· अन्यथापूर्वनिपातात्करलेनागमस्यैवसाहचर्येणधातोरपिग्रहणंस्यात्· इ
सुसोःसामर्थ्येइसासाहचर्यादुसोप्यातिडः तस्यैवग्रहणंतेनपेच· कोष्टेरित्यादौन· अथवाप्रातिप
कावयवस्यैवग्रहणं· तेननरत्पुःपाकइत्यादावपिन· लाक्षणिकत्वाच्च· नन्वेवंप्रत्ययग्रहणपरि
भाषयापरमसर्पिष्करोतीत्यादौषत्वानापत्तिः नचप्रत्ययग्रहणपरिभाषयालब्धं· तदंतार्थ

कस्यपदविशेषणं तथापुनस्तदंतविधौ इस्सुसंतांतस्येत्यर्थान्निर्दोष इति वाच्यं उपात्तविशेष्यस्
स्येतदंतविधिः विशेष्यमादायतत्परिभाषाप्रवृत्तेः मानाभावात् इति चेन्न इस्सुसो ग्रहणे प्रत्ययमात्र
ग्रहणाभावात् सर्पिरादीनामसुस्प्रत्ययत्वात् सर्पिः कालकमित्यादौ त्वधात्वभिहितं समानाधिकर
णमसमर्थवदिति वचनेनासामर्थ्यान्नषत्वं इदं वचनं षत्व एव न समास इति समर्थसूत्रे भाष्ये स्प
ष्टं अतः हूकमिकं सकुंभपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य पद्यप्यत्र समास इत्यनुवृत्त्या ऽनुत्तरपदस्थ
स्येत्यनुवृत्त्या च विसर्गस्य पूर्वपदत्वबोधनात् तद्भिन्नोत्तरपदस्य प्रत्यासत्त्या कंसादिरूपस्यैव ग्र
हीतुमुचितत्वेनायस्कुंभीत्यादौ सत्वं न प्राप्नोति तथापि तत्र लिंगविशिष्टपरिभाषया सत्वं बोध्यं
इति विसर्गसंधिः। यत्तु प्रक्रियालाघवाय स्वौजसमित्यत्र रुरेव विधेयः। सर्वत्र सुग्रहणे पुरुग्रह राम
णमेवास्तु तच्च रोरामइत्यादौ सुपि चेति दीर्घापत्तिः। हयवरट् इत्यत्र हरयवट् इति पाठेनादौ ३५

षात् एवं सति रेफस्यानुनासिकपरसवर्णद्विर्वचनादीनां च नादीनां प्राप्तिरेव नेस्ति तद्वारणाय चैङ्को
पिनेति तन्न यश्रोपिनेति तन्न यशोत्रेत्यादेरोरस्ति सिद्धत्वादुत्वानापत्तेः ॥ अतो रो रित्यस्य प्रथमैक
वचने चारितार्थ्यात् तदाह स्त्रौजसिति अतोरोरप्लुतादप्लुते ननुत्वे कृते तस्यस्थानिवत्त्वेन रुत्वात्पूर्वं
स्यादत आह उत्वस्यापवाद इति विधानसामर्थ्यादुत्वं यत्वस्य वाधकमित्यर्थः सामर्थ्यादिति तच
त्रिपाद्यामेवरो सुपीत्यस्यानंतरमतउदती त्येवपाठ्यमिति वाच्यं उत्वस्यासिद्धत्वेनाकुणस्येवानापत्तेः
प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ वासुपीत्यतः सुपीत्यधिकारात्सिद्धं प्रथयोर्ग्रहणं नत्सुपामप्यादितः प्रत्यययो
र्ग्रहणं नः तस्मा च्छसो नः इति लिंगात् अचीत्यधिकारात्स्वपद्यापिह्नोवा चर्ह्यत्र्यत्रोत्वे कृते प्रथमस्या
संभवति तथापि तत्रनादि चीति निषेधग्रहणं करोतीत्यादौतु पूर्वसवर्णस्यासिद्धत्वान्न प्रवृत्तिः ॥ प्रथमा
च प्रथमा चेत्येकशेषः ॥ द्वितीयप्रथमाशब्दो द्वितीयांलक्षणपति तदाह प्रथमा द्विती ययोरिति

३६ ननु सवर्णग्रहणं किमर्थं · पूर्वइत्येतावतैव दीर्घपदानुवृत्या पूर्वस्य दीर्घत्वासंभवेन पूर्वजातीयस्य
३८ र्थेन पूर्वांतरतमइत्यर्थेन पूर्वांतरतमस्येत्यर्थेन वा सिद्धेरिति चेन्न · गम्लृ · शक्लृ · चक्लृ सिगम्लृनित्यादौ ऌवर्ण
स्य लृकारस्य दीर्घस्याभावाद्दीर्घो न स्यात् · सवर्ण · ग्रहणे तु तदभावादृकारसिद्धिः · इदमेव सवर्णग्रहणं
ऌकारस्य दीर्घाभाविकल्पवर्णयोः सावर्ण्ये च ज्ञापकं बोध्यं · उकारानुबंधेति · अनुबंधेत्यनेनानु
नासिकत्वं सूचयति · तेन देवरूहीत्यादौ न दोषः · अननुनासिकत्वेप्यनुवाद्यत्वेनोपदेशत्वाभावान्नेत्
त्वसंज्ञा निवदिति · प्रत्ययस्यादि निर्देशौ स्त्रियाद्याः स्थानिवत्सत्रं प्रत्ययसिद्धत्वाभावादिति भावः · ओ
तो गार्ग्यस्य · भोइत्याद्यनुवृत्तेस्तदवयवादित्यर्थः ॥ तेन स्मतो वश्रुतेत्यादौ न दोषः · इदं पूर्वसूत्रेपि यम
बोध्यं · अपूर्वस्येत्यस्योत इत्यनेन विरोधान्न संबंधः · लोपः शाकल्यस्येत्यनेन सिद्धे अरं भ सामर्थ्या ३६
चगा ज्ञानित्यमिति स्पष्टं भाष्ये · न च गार्ग्यशाकल्ययोः स्वरवमप्रच्युत्यभावापेदं · तास्यां लोपस्यैव स्मृत

त्वेनतद्वाक्येन्यग्रहणेनतयोरग्रहणात्॰ नचतदेवतिसमस्तु॰ उपनिषूदावोपमेये इतिनिर्देशेन
तस्यवैकल्पिकत्वानुमानात्॰ तदाह॰ पूजार्थमिति॰ हलिसर्वेषांञ्छ घलघूच्चारणस्येति॰ येतुभोसादि
सादिसादिसाहचर्येणावर्णपूर्वस्यापिपस्येवधातनबयवस्येववालोपइत्याहुस्तन्मतेनाह॰ यस्ये
ति॰ परेतुवकारमत्तुवसर्ववस्यापिलोपमाहुः॰ अतएववृत्त्वकरोतीत्यादावतिप्रसंगवारणाया
ग्गाहलोविशेषणंभाष्यकृतांसंगच्छते॰ पदंतस्यकिम्॰ गव्यं॰ सेसुपि॰ ननुसुपीति॰ नचप्रत्ययग्रह
णेतदंतग्रहणात्सुबंतेऽस्यप्रवृत्तिर्दुर्वारइतिवाच्यंतस्मिन्नितिपरिभाषयासुपीत्यादीनांसुपिपरेइत्यर्थ
स्यावरूपकत्वेनतस्यचनियमेनकस्मादित्यवध्यकांक्षत्वेनाहरित्यादेरेवचोपस्थितत्वेनावधित्वे
नान्वयात्पंचम्यंतस्यविशेषणत्वेनप्रत्ययग्रहणेचापंचम्याइतिनिषेधेनतदंतविध्यभावात्॰
पंचम्यंतान्यविधेयांत्परत्वेनविशेषितः प्रत्ययोयत्रकार्यांतरविधानायपरिगृह्यतेतत्रतदंत

रु॰टी॰का॰ ३७

37 विधिर्नेत्तितदर्थः। यथा रदाभ्यामित्यादौ। यत्तु वेञ्यङे नधातोरित्यधिकारात्स्यतासीत्तलुटोरित्या
दौ न दोष इत्युक्तं। तन्न॰ धातोरित्यस्य स्यतासि विशेषणत्वेन लृलुङ विशेषणत्वात्॰ तस्मादस्मदु
क्तरीत्यैव वारणं वेयटोपि तथैव व्याख्येयः। ध्यावय इत्यादौ तु न दोषः। तत्र कस्मादिति नियतावध्या
क्तं लापा अभावेन पंचम्यंतस्य प्रत्ययविशेषणत्वाभावात्॰ अत एव सुप्तिङंतमित्यंतग्रहणं संज्ञा
विधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतविध्यभावे ज्ञापकमित्याकरोक्तं संगच्छते इत्याहुः। न च र इति सामान्ये
नरत्वं विधाय सुपि अहःसुपीति तदपवादरूपं सिद्धं वसुपीति व्यर्थमिति वाच्यं॰ क्वचित्सुवभा
वेपि रुत्वप्रवृत्तिबोधनार्थं तथोक्तत्वात्॰ एतेन रूपरात्रिरथंतरेषु रुत्वं वाच्यमिति नापूर्वमि
त्याहुः। विसर्गापवाद इति॰ प्रचेतसो राजनि वा रेफो भाषायां छंदसि। प्रचेता राजन्॰ प्रचेतारा राम ३७
जन्॰ स्पष्टं चेदमन्नरूपेति सूत्रे भाष्ये॰ ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः॰ अजर्घाः। लीढ इति॰ न चात्र सि

पिपठा तोरिति रुत्वस्य षुत्वस्य पितृराज्यमि रत्यादौ संयोगान्तलोपस्य चासिद्धत्वात्कथं दीर्घ इति वा
च्यं· ठग्रहणेन लपस्त्रैत्रैः जर्घाइतिभाष्योदाहरणे नच पूर्वत्रासिद्धमित्र पूर्वग्रहणेनैन तस्तत्रा·
ग्रहणबोधनात्· नच गुडलिड्ढौकनमिसा पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य बाधं विनापि संभवोस्तीति वाच्यं ठ
ठलोपस्य त्यस्यासिद्धत्वं नसलांजस्त्रौ तेइत्यस्य प्रवृत्तेः। अत एव ब्रह्मलांजस्त्रौ तेमस्त्री ति न्यासः स्वरिचे
त्पतः पूर्वं न कृतः। नचैवमपि स्तनांजस्त्रौ तेइत्यनेनैव द्वितीयचं स्त्रेणेसशीलिकुतो न कृतं ।ठिठलोप
इत्यस्यासंगत्यापत्तेः। सामर्थ्याज्जस्त्वबाधे तु परत्वात्तेजस्त्वस्यापि बाधापत्तिः। पदिस्तु ये न नाप्राप्ति
न्यायेन सन्निजस्त्वस्यैव बाधस्तु च्यते· तथापि अभ्यासे चर्चेत्यत्र सलांजस्त्वेत्यस्या त्र्यपकत्वेन
लाघवाभावः स्वरि चेत्यत्र लाघवाभावः स्यादीनामपि पूर्वपाठे तु बहूपजन्मवान् नच लोठ इत्यादावपि
ष्टत्वस्यासिद्धत्वेन ठ परत्वाभावाल्लोपविषयमप्यस्या पूर्वत्रासिद्धमित्यस्येतद्विषये बाधाकत्प

वृ॰श्रो॰ या
३८

38

कत्वेन गुडलिड्लोकनामित्यत्रापि लोपापत्तिरिति वाच्यं ॰ जश्त्वापेक्षया छलोपस्य बहिरंगतयाप्य
सिद्धत्वेन तद्बाधे मानाभावात् ॰ किंच स्वैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धबाधापेक्षयापश्चादुपरांगतद्बा
धस्यैव न्याय्यत्वात् ॰ अत्र किमिति ॰ एतत्तु विशेषाभावेन परिहरत्यादिनिर्देशादकारे प्रवृत्तेर्लुका
रस्यासंभवेन दीर्घश्रुत्युपस्थितावपि माषपेव सिद्धमिति प्रश्नः ज्ञापकसिद्धवचनकल्पनेलाघव
श्रुतमात्राप्रवः। अत्रापूर्वेणैव ॰ अचोऽणो विषयेण न सामर्थ्यात् ॰ तं द्रु इति ॰ क्वचित्तद्धि सायामित्ये
वपाठः। विप्रतिषेधे परं कार्यं विप्रतिषिद्धं कर्मप्रतिषेधप्रवर्तमानात्त्वेषतेर्घत्रिविविधं प्रति
कूलंगमनामित्यर्थकतया परस्य पूर्वविरोधाद्योऽपि विप्रतिषेध इत्यादितुल्यबलविरोधे इति ॰ इति ॰ राम
रतिलोपे इति ॰ न च सोरीत्यपेक्षया नित्यत्वं ॰ कृतेऽपि लोपे तत्र स्थानिवत्त्वेनोत्वप्राप्तेरिति ३८
वाच्यम् लोपोऽतः संदीर्घप्रवृत्त्योत्वाप्राप्तेः ॰ न च रिरनुबंधकपरिभाषया नात्र सोरीत्यस्य प्रा

प्तेः। वर्णाग्रहणेन तदप्राप्तेः। स्पष्टं चैतदुभयमाभाष्ये। न च विप्रतिषेधस्तत्र प्रत्ययविधिर्भाष्ये। पि
असिद्धत्वं अस्याः परिभाषायाः लेन कार्यकालपक्षे दोषात्। अन्यथा ङमो ह्रस्वादित्यादौ कार्यकालप
क्षे तस्मिन्निति तस्मादित्यनयोस्त्रिपाद्यां स्थत्वेन विप्रतिषेधस्तत्राप्रवृत्तेः उभयनिर्देशे पंच
मीनिर्देशो बलवान् परत्वादिति तस्मिन्निति सूत्रस्थाकरणं यथा नाम संगतिः स्पष्टैव। न च तत्र यथो
द्देशपक्षएवाश्रीयते। एवं हि ङमः सादीनामसिद्धत्वात् तयोः परिभाषयोरप्रवृत्त्यापत्तेः कार्य
कालपक्षे तु कार्येण स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिंगविहित परिभाषा संज्ञानामादेपदस्यत्रोपस्थिति
रितिपूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं असिद्धत्वादिति। सिद्धासिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेन वि
प्रतिषेधस्तत्राप्रवृत्तौ नियमत्वादुत्सर्गमेव तीतिभावः। न चैवमाभाधिकारीयशास्त्रविषये
ऽयङ् ल्लोपयोर्विप्रतिषेधासंगतिः। एकस्यासिद्धत्वेन तदभावे द्वयोरसिद्धत्वे तदभावस्यके

२८६

वृ॰न्यो॰न्या॰।

३९ सुतिकान्यायस्यसिद्धत्वादिति वाच्यं वैषम्यात्‌ एकस्यासिद्धत्वे हि विशेन समह तुल्यबलत्वाभाव
३१ इति तदप्राप्तेः। द्वयोरप्यसिद्धत्वे तु नरद्वत्तेः तच्च कार्यकालपक्षेऽस्याभीयत्वेन विप्रतिषेधेन
प्रवर्त्स्यमानस्यत्रस्यासिद्धत्वात्कथं विप्रतिषेधः। कार्यकालपक्षे तदुपस्थितिसामर्थ्येन त
द्विषये ऽसिद्धत्वबाधात्‌ ध्वनितं चेदं जनसनसमासमिति सूत्रे भाष्ये। एतदोः सुलोपो केसन्नस
मासे हलि: प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वादत्वे कृते एषयोरभावाद्यः सुरिति:
सुरितिप्रथमैकवचनमेव गृह्यते ऽतः सूत्रे तस्यैव संभवात्‌ एष विष्णुरिति। न चात्र भो नगो
इति यत्वे हलि सर्वेषामिति लोपे न सिद्धिरिति वाच्यं स्वरिफलस्य सत्वात्‌ तदेतदाह सर्वां सुरि
ति। एष विष्णुरित्यादौ हि त्रिचे स्यस्य मासे ऽज्ञ अनसमासे किमिति। नञ्त्र सुरूपस्य सर्वपदार्थ न्या॰
प्राधान्येनोपसर्ज ३९